ФОРМИРАЊЕ 22. (2. СРПСКЕ) ДИВИЗИЈЕ НОВЈ

Ситуација у југоисточној Србији у време формирања дивизије

Када је Врховни штаб НОВЈ, на предлог свог делегата при главним штабовима Србије и Македоније, одлучио да формира дивизије и у југоисточној Србији, ситуација у свету је била веома повољна. Црвена армија је незадрживо надирала на запад и приближавала се границама немачких квислинга, а савезници су се припремали за искрцавање у Нормандију. У нас је око тридесет дивизија НОВЈ и многобројни партизански одреди широм земље држало простране слободне територије на којима су биле створене народно ослободилачка власт и ортанизације народноослободилачког и антифашистичког покрета.

Једна таква територија на којој су били и Главни штаб и ПК Србије, постојала је и у јужној Србији — у Топлици и Јаблавици, која се преко Јужне Мораве спајала са слободном територијом у Црној Трави, Лужници и Пчиши. На левој обали Јужне Мораве, од планине Кукавице до Јастрепца и Расине, формиране су до оредине маја 1944. три бригаде — Друга, Трећа и Четврта јужноморавска. Тиме су створени сви услови да се и на левој обали Јужне Мораве формира дивизија.

Крајем априла, на десној обали Јужне Мораве налазиле су се Пета и Шеста јужноморавска бригада са око 1.300 бораца, затим јединице команди Врањског и Пиротског војног подручја са око 600 до 800 бораца, а у Врањеком, Пиротском, Бабичком и Црнотравском одреду борило се око 220 до 260 бораца. Тако је на

десној обали Јужне Мораве могло бити укупно 2.120 до 2.360 наоружаних бораца и једна ненаоружана бригада новомобилисаног људства од 500 бораца.

Иако нису биле обједињене под једном командом, те снаге су бугарским 'окупаторским гарнизонима и посадама задавале велике бриге. Оне су угрожавале окупаторску власт и у градовима Врању, Куманову, Кривој Паланци, Бујановцу, Сурдулици, Пироту, Бабушници. Успелим нападима слабиле су одбрамбену способност бугарске монархофашистичке државе и њене армије да се супротставе антихитлеровској коалицији чије су се јединице приближавале њеним границама. Наше снаге онемогућиле су бугарским јединицама да изврше главни задатак — да осигурају пругу и друм Куманово—Врање—Лесковац—Ниш. Сем тога, постојање јаких јединица НОВЈ на врањско-пиротском и нишко-софијском бојишту доводило је у питање и сигурност немачких фашистичких снага које су се налазиле у Грчкој и Средоземљу; била је угрожена не само њихова дубља позадина, већ и једини правац којим су те немачке јединице могле одступити на север.

Да би на време спречио наше снаге да угрозе немачке и бугарске лозиције у долини Јужне Мораве, бугарски Генералштаб почиње средином априла 1944. припреме за ликвидацију НОП-а на том подручју[1]. С тим у вези у априлу 1944. формира у Врању још једну ратну дивизију — 29. пешадијску. Њеном штабу потчињава 52. пешадијски пук из Врања, 50. пешадијски пук из Пирота и батаљоне 45, 54. и 56. пешадијског пука који су се валазили у рејону Врања и Грделице. Сем тих јединица, за време припрема за мајску офанзиву, из Скопља су у рејон Сурдулице и Врања доведени 1. и 2. коњички пук. На фронт од Куманова према Кривој Паланци привучени су батаљони 51. и 53. пешадијског пука 14. пешадијске дивизије и 14. жандармеријеки батаљон. У рејон Криве Паланке је доведен и 41. пешадијоки и 1. армијски пук из Грчке, а из Ћустендила 13. пешадијски пук 7. рилске дивизије. Свим тим јединицама које су нас нападале с југоза-

[1] „Неотдавно", стр. 536.

пада, југа и југоистока, командовао је штаб 14. пешадијске дивизије из Скопља.

Бугарски Генералштаб је знатно ојачао и своје снаге које ће партизанске јединице у југоисточној Србији напасти са севера, североистока и истока. Тако су у рејон Трна и Пирота, крајем априла и почетком маја, доведене јединице 1. пешадијског пука из Софије, 25. пешадијоки из Сливнице, 50. пешадијски пук из Пирота и друге јединице бугарске окупаторске војске и полиције[2]. У мајској офанзиви је учествовао и 123. пешадијски пук из 1. окупационог корпуса у Нишу. За спречавање продора народноослободилачке војске из рејона Пчиње и са Козјака преко Осогова и Плачковице, окупатор је у плану офанзиве предвидео употребу 48. и 49. пешадијског пука 17. пешадијске дивизије из Штипа.

Свим бугарским снагама ангажованим у мајској офанзиви командовао је командант 5. бугарске окупационе армије генерал Васил Бојдев. Његово командно место било је најпре у Куманову, а затим у Врању.

Циљ мајске офанзиве био је: ликвидирање снага НОВЈ у рејону Куманова, Криве Паланке, Босиљграда, Трна, Пирота, Предејана, Владичиног Хана, Врања, Бујановца и Прешева и поновно успостављање окупаторске власти на слободним партизанским територијама. Након ликвидације НОВЈ на територији јужне и југоисточне Србије и Македоније и стабилизовања своје дубље позадине, бугарски Генералштаб је смерао да главнину армије оријентише на исток, за одбрану граница своје монархофашистичке државе од Црвене армије[3].

Окупатор је имао веома повољне услове да неопажено поседне полазне положаје за напад. Сам положај слободних територија пружао му је изванредну шансу да већ приликом поседања полазних положаја

[2] Нумерација ових јединица узета је из разних докумената. Према свим овим документима, оцењује се да је у офанзиви учествовало преко 40.000 војника и полицајаца.

[3] Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије том VII, књига 3, документ број 129, 130 и 135. у даљем тексту: Зборник, т. VII.

за напад потпутао ОПКОЈШ онаге НОВЈ на тим веома уским територијама и тиме створи све услове за њихово разбијање и уништење. Бугарима је ишло наруку и време: 1. маја је пао велики онег и покрио читаву нашу слободну територију. То је непријатељској извиђачкој авијацији омогућавало да открије положаје и покрете партизанских снага.

Али -све су то биле и остале само предности окупатора. За разлику од њега који је мало коју од својих предности искористио, наше су јединице своје малобројне предности максимално искористиле. Команде наших војних подручја су преко овојих команди места и обавештајне службе блатовремено откриле све непријатељске покрете и намере. А када би наше територијалне јединице прихватиле борбу с извиђачким деловима, бугарски команданти би дошли до непријатног закључка: да партизанских снага има свуда и да су спремне да бране слободну територију[4].

У оитуацији када је свако наше село било део не само слободне партизанеке територије већ и наше војске, окупаторове намере и ниоу могле остати дуго скривене. О његовим покретима је на време обавештен и Оперативни штаб (формиран 24. марта 1944. ради усклађивања дејства српских, косовских и македонских јединица НОВЈ) чије је -седиште било у селу Стајовцу, на територији Пчиње. Од средине априла 1944. то је село било и седиште Главног штаба Македоније и ЦК КПЈ Македоније, а у њему су били и чланови будућег Собрања Македоније (АСНОМ-а) и чланови Главног штаба Бугарске и ЦК КПБ. На територију Пчиње, тих дана стигао је и Трнски одред који је имао два батаљона, а 24. априла, у селу Радовници је формиран бугарски Ћустендилеки партизански одред[5].

Да би осујетио непријатељеве намере, Оперативни штаб не чека да непријатељ крене са полазних положаја, већ одмах прелази у напад на шегове гарнизоне Кратово, Криву Паланку и Ђујешево. Кратово су према наређењу Оперативног штаба ноћу 24/25. априла

[4] „Неотдавно", стр. 55б и Зборник т. I књ. 20, док. бр. 142.
[5] Зборник т. VII, књ. 3, док. бр. 48 и 50; Зборник т. I, књ. 20, док. бр. 142; Зборник т. I, књ. 19, док. бр. 132.

напали Трећа македонска бригада и Косовски одред. Шеста јужноморавска је по плану напада имала задатак да ноћу 25/26. априла нападне Криву Паланку, а Трноки бугарски одред да изврши демонстративни напад на Ђујешево[6]

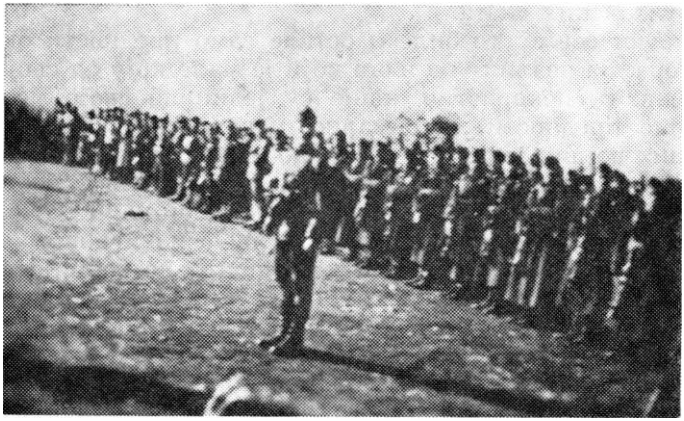

Бугарски батаљон „Христо Ботев" који је марта 1944. ушао у састав Трнског бугарског партизанског одреда

Напад на Кратово је потпуно успео, и том приликом су заплењени огроман ратни материјал и наоружање[7]. Шеста јужноморавска је извиђањем установила да се у Кривој Паланци налазе јаке непријатељске снаге. Због тога одустаје од напада и о томе обавештава Оперативни штаб. У том времену у Кривој Паланци се налазио Први бугарски армијски пук, а вероватно и штаб 14. пешадијске дивизије. Оперативни штаб, оцењујући да су Трећа македонска бригада и Косовски одред, због јаких окупаторских снага у рејону Криве Паланке и Страцина, дошли у тешку ситуацију, наређује да Шеста јужноморавска одмах

[6] Исто и „Неотдавно" стр. 556.

[7] Пролетња непријатељска офанзива у источној Македонији, издање ВИЗ Београд; Зборник т. VII, кн>. 3, док. бр. 43, 50; и Зборник т. I, кн,. 19, док. бр. 132 и 129.

пређе Криву реку и дође на Лисац, како би обезбедила успешно извлачеше Треће македонске бригаде и Косовског одреда из Кратова.

Поступајући по том наређењу, Шеста бригада ноћу 26/27. априла креће на Лисац усиљеним маршем преко Ђермана и Криве реке. Приликом успињања уз планину Лисац њени батаљони наилазе на позадинске делове 1. бугарског армијоког пука и сукобљавају се с њима. Борба траје читавог 27. априла и бригада не успева да избије на Лисац, већ се под заштитом мрака враћа на Ђерман. Бригада, дакле, није успела да се пробије на Лисац, како јој је било наређено, али је борбом читавог дана 27. априла, у којој је имала озбиљних губитака, посредно помогла Трећој македонској бригади и Косовском одреду да успешно одбију све нападе на Кратово и да се повуку на Осогово. Први армијски бугарски пук, ангажован у борби са Шестом јужноморавском бригадом, није успео да затвори излаз из Кратова.

Пошто ни Трнски одред није нападао на Ђујешево јер су у њему биле јаке непријатељске снаге, испало је да је од свих акција које је Оперативни штаб планирао ради онемогућавања непријатељске офанзиве или бар поремећаја окупаторских планова успешно изведена само она на Кратово. Али то није био успех који би пореметио план операција непријатељских онага у мајској офанзиви[8].

Тридесетог априла непријатељ креће у планирану офанзиву, нападајући нас са свих страна, од Козјака до Ћупиног брда и од Рујена до Врањске Бање. На читавој територији Пчиње и Козјака, у том тренутку се од оперативних јединица затекла само Шеста јужноморавека бригада, а од територијалних — команда Врањског војнот подручја, са 12 команди места и партизанских стража. Шеета јужноморавска прихвата 1. маја 1944. борбу на Ретким букима и Ћупином брду. На пра-

[8] Према личном дневнику политичког комесара Шесте јужноморавске бригаде Владимира Вујовића Вује, погинуло је 15 бораца и рањено преко 25; убијено 30—40 непријатељских војника; заплењено 3 тешка минобацача, 30 пушака и 15 коња.

вцима Врање — Свети Илија и Буштрање — Лепчинце главни терет борбе носе јединице команде Врањског подручја. Оперативни штаб у таквој ситуацији доноси одлуку за повлачење на север. До мрака 2. маја, када је у рејон Криве Феје прешао Оперативни штаб са главним штабовима за Македонију и Бугарску и ненаоружаним људством, терет одбране слободне територије и даље носе јединице команде Врањског подручја које оу издржале све нападе непријатеља и тек после пада мрака, 2. маја, формиране у један батаљон, кренуле према Кривој Феји. У тај рејон су стигле 3. маја, када и Шеста јужноморавека бригада.[9]

Идеја Оперативног штаба да свим снагама пређе Јужну Мораву у рејону Пољанице и планине Кукавице није се могла остварити због тога што је непријатељ поеео долину Јужне Мораве јаким снагама. Уместо тамо, онаге Оперативног штаба, организоване у три борбена ешелона, 3. маја су почеле да се из Криве Феје пробијају према слободној територији Црна Трава—Лужница. У првом ешелону је наетупала Шеста јужноморавска бригада, у другом ненаоружано људство и штабови, а у трећем батаљон Врањског војног подручја.

Те су енаге 4. маја стигле у рејон Црне Траве. У то време су се у Црној Трави и Лужници налазили Пета јужноморавска бригада, команда Пиротског војног подручја са својим војнопозадинским јединицама и установама и Црнотравски Пиротски и Бабички партизански одред.

Ојачане новим снагама које оу приспеле са југа, окупаторске јединице из рејона Грделичке клисуре избијају на Чемерник и Павлову грамаду. Задатак да одбаце непријатеља са ових положаја добијају Шеста јужноморавска бригада и батаљон команде Врањског подручја. Петог маја, у тешкој борби, Шеста јужноморавска бригада и територијалне чете команде Врањског подручја одбацују непријатеља са ових положаја, наневши му велике губитке.[10]

[9] Дневник Владимира Вујовића.

[10] Дневник Владимира Вујовића.

Установивши да је главнина иартизанских јединица успела да се пребаци у рејон Црне Траве и Лужнице, командант бугароке 5. оку.пационе армије прегрупише своје снаге. Он у рејон Црне Траве упућује 2. коњички пук, 13. пешадијски из Босиљграда, 123. из Лесковца, 50. пешадијски из Пирота, 25. пешадијски из Сливнице и 1. пук са софијском полицијом из Софије, а штабу 14. пешадијске дивизије наређује да своје командно место премести у рејон Стрезимироваца.[11]

Док непријатељ концентрише онаге, са Осогова се, водећи сталне и тешке борбе код Тломина и Црноока, пробијају Трећа македонска бригада, Косовски и Трнски одред. Деветог маја и те јединице стижу у Црну Траву.

На територији Црне Траве и Лужнице нашле су се, тако, велике партизанске снате и много ненаоружаног људства с пчињоког, црнотравског и лужничког подручја. Предузете су мере да се преко савезничких војних мисија обезбеди наоружање за ненаоружане борце, да се од њих и новомобилисаног људства с обеју територија формирају нове јединице. Тада је први пут добијено наоружање и из Совјетског Савеза за бугарске партизане и остале борце на територији Црне Траве и Лужнице.

Од бораца који су стизали из Софије и других места Бугарске и Трнског ПО између 8. и 11. маја, формиране су у Кални 1. и 2. софијска бригада[12].

Одлука о формирању дивизије

Поред Главног штаба Македоније, Главног штаба Бугарске, ЦК Македоније и Оперативног штаба, на територији Црне Траве и Лужнице је за време мајске офанзиве био и делегат Врховног штаба и ЦК КПЈ Светозар Вукмановић Темпо. Проценивши ситуацију

[11] „Неотдавно" стр. 592 „В. Последен Бој" стр. 335—337; Зборник т. VII, књ. 3, док. бр. 53.

[12] „Неотдавно" стр. 563, 587; „В последен Бој" стр. 335—337; Зборник т. VII књ. 3, док. бр. 53.

на деоној обали Јужне Мораве, он доноси одлуку да се од дела снага које се налазе у овом рејону — Пете и Шесте јулшоморавске бригаде, а према његовој одлуци требало је одмах формирати и Седму јужноморавску и Косовску бригаду — формира Врањска дивизија. Ту своју одлуку делегат је 8. маја у селу Добром Пољу саошптио на састанку који је с руководством НОП за Врање, Пчињу, Црну Траву и Лужницу одржао је пре него што ће продужити у Главни штаб Србије, Његова је идеја била да у састав дивизије на десној обали Јужне Мораве уђу Пета, Шеста и Седма јужноморавска, а можда и Косовска бригада.[13] Он је за команданта свих тих јединица одредио Живојина Николића Брку. Потпун састав дивизије, како њеног штаба тако и јединица које ће је чинити, делегат Врховнот штаба саопштиће руководству НОП у Црној Трави тек после дотовора с ПК КПЈ за Србију и Главним штабом Србије, на Радану.

На састанку у Главном штабу НОВЈ и Покрајинеком комитету КПЈ за Србију донета је одлука да се у јужној Србији формирају две дивизије: Прва српска (21. НОВЈ) на левој обали Јужне Мораве, и Друга српска (22. НОВЈ) на десвој обали Јужне Мораве. У име Врховног штаба НОВЈ наредбе о формирању дивизија потписао је њешз делегат Светозар Вукмановић Темпо. Према тој наредби штаб 22. дивизије су сачињавали: Живојин Николић Брка, командант; Ваеилије Смајевић, политички комесар; Радован Петровић, начелник штаба[14]. Нешто касније, 27. маја штаб дивизије се унеколико меша. За команданта је одређен Милан Зејчар Обрен, а за начелника штаба, уместо Радована Петровића који је одређен за команданта 23. српске дивизије, постављен је Лакић Вуксановић[15]. У оастав дивизије, према одлуци Главног штаба од 4. јуна ушле су Осма, Десета и Дванаеста српока бригада[16].

[13] Архив Војноисторијског института ЈНА, кутија 15, фасцикла 1, докуменат број 29, (у даљем тексту Архив В И И к. 15, фас. 1, док. бр. 29).

[14] Аутору саопштено 26. маја 1944.

[15] Архив В И И к. 15, фас. 1, док. бр. 29.

[16] Зборник т. VII, књ. 3, док. бр. 63 и 66.

Оперативни гитаб у селу Пелинци — Козјак 12. II 1944. са игуманом манастира Св. Прохор-Пчињски Пименом

Осма српска бригада (настала од Шесте јужноморавске) формирана је 8. марта 1944. у Трговишту, а на основу одлуке Главног штаба Србије од 4. фебруара 1944.[17]

У време формираша шен су штаб сачињазали: командант Живојин Николић Брка, дотадашши командант Другог јужноморавског одреда; иолитички комесар Владимир Вујовић Вуја, дотадашши политички комесар Другог јужноморавоког одреда; заменик команданта Љуба Трајковић, командант 2. батаљона Другог јужноморавског одреда; начелник штаба Раде Цветковић, начелник штаба 2. батаљона Другог јужноморавског одреда од 1943. годике; заменик политичког комесара Слободан Цекић Радован, политички комесар Бабичког одреда од 1941; интендант Трифун Сто-

[17] К. 1071, фас. 1, док. бр. 1, наређење Главног штаба о промени назива бригада од 7. маја 1944.

јићковић; омладински руководилац Бошко Ђорђевић, санитетски референт Вера Стојановић.

Командант 1. батаљона био је Радосав Јанковић, до тада заменик команданта Ударног батаљона Другог јужноморавског одреда, а командир чете од 1943; политички комесар батаљона Јован Манасијевић, политички комесар чете од 1943; заменик команданта Владимир Аризановић Вељко; заменик политичког комесара Милорад Стошић Шука.

За команданта 2. батаљона одређен је Ћира Ристић Реља, борац од 1941., командир чете и заменик команданта батаљона од 1943; за заменика команданта постављен је Јован Стошић Бокчан, борац 1941., командир чете од 1943; за политичког комесара батаљона одређен је Јордан Петковић Фила; политички комесар чете од 1943, а за шеговог заменика Стојадин Стошић.

Први командант 3. батаљова био је Данило Стевановић, командант 4. батаљона у Другом јужноморавском одреду од 1943; први политички комесар батаљона био је Милорад Стошић Покуђар, комесар од 1943. године; заменик команданта Драгољуб Станковић, а заменик политичког комесара Велибор Стајић Станко, борац 1941., политички комесар чете од 1943. шдине.

Десета српска бригада (настала од Седме јужноморавске) формирана је 10. маја 1944. на Таламбасу. Приликом формирања њен штаб су сачињавали: командант Данило Стевановић, командант батаљона од 1943. тодине, а касвије командант батаљона Осме српске бригаде и Врањског одреда; заменик команданта Ћира Ристић Реља, командант батаљола у Осмој српској бригади; политички комесар Бранко Павловић Уча, политички комесар батаљона у Другом јужноморавском одреду од 1943; заменик политичког комесара Власта Стојићковић, члан Партије од 1941., а у одреду од 1943. године.

За команданта 1. батаљона Десете бригаде одређен је Серафим Цветановић, командир чете од 1943; политички комесар батаљона био је Душан Мишић Јевра; заменик команданта Благоје Станковић; заменик политичког комесара Кадри Реуфи Скендер.

Штаб 2. батаљона сачињавали су: командант Јован Стошић Бокчан, заменик команданта батаљона из Осме српске бригаде; политички комесар Богосав Лепојевић Боги; заменик команданта батаљона Јован Петковић, а заменик политичког комесара батаљона Александар Младеновић.

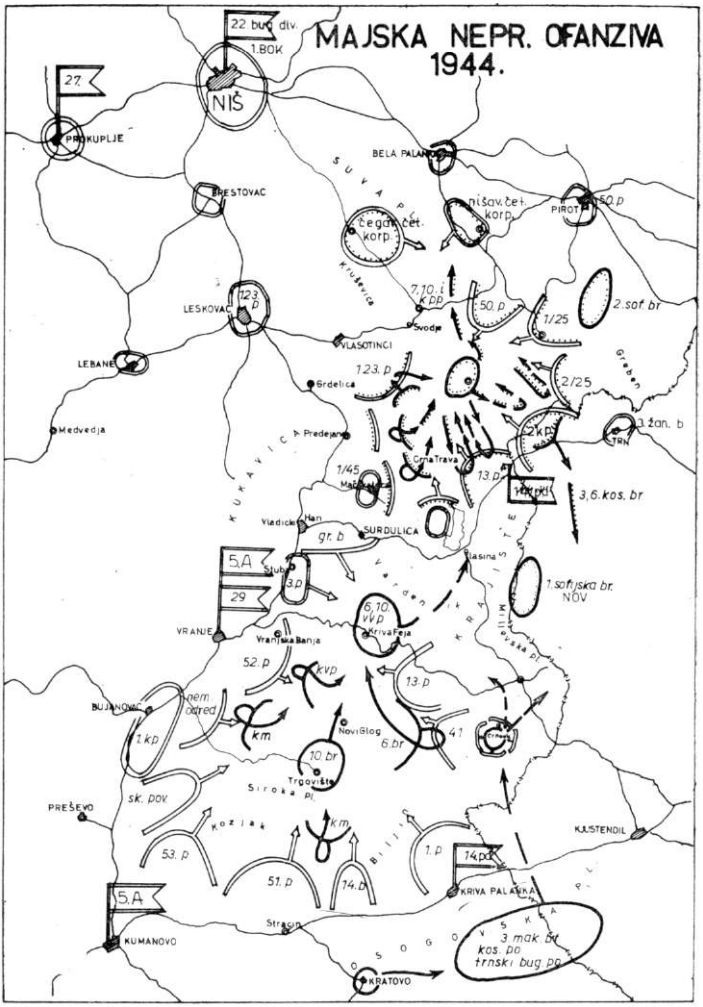

Трећи батаљон су водили: командант Јован Ивановић, командир чете од 1943; политички комесар Стојан Ђорђевић Шуца; заменик команданта батаљона Драган Јовановић; заменик политичког комесара батаљона Чеда Ристић.

Борачки еастав Осме бригаде био је са територије Пчиње, Козјака, Врања, Прешева, Бујановца, Врањске Бање и Сурдулице, док је Десета бригада била састављена углавном од новомобилисаног људства са територије Пчиње. У време формирања дивизије, Осма српска је бро>јала сисо 700, а Десета око 600 бораца.[18] Бригаде су биле организоване тако што је свака имала по три батаљона, а сваки батаљон по три чете. Осма бригада је имала и пратећу чету, наоружану и са четири минобацача. Других епецијалних јединица бригаде нису имале.

У састав 22. дивизије НОВЈ Јчпла је и Косовска бригада. Она је формирапа 12. маја 1944. у Дарковцу. Њено бројно стање износило је око 450 бораца, сврстаних у три батаљона од по три чете. Командант бригаде је био Милан Зејчар Обрен, политички комесар Савка-Саша Јаворина; заменик политичког комесара Миле Банић Црни, а начелник штаба Душан Лазић.[19]

Прва борбена дејства дивизије

Напред смо рекли да је до формирања дивизије дошло у време мајеке непријатељске офанзиве, дакле, у веома тепгким уеловима. Њена 8. бригада до стварања 22. дивизије била је под командом Оперативног штаба. Он је 12. маја одлучио да се са јединицама пробије на југ, на слободну територију Пчиња — Козјак.

[18] Зборник т. књ. 20, док. бр. 142; Архив ВИИ к. 1054, фас. 1, док. бр. 2—30, Архив Србије Фонд ОК Пирот бр. 566, 571, 588, 632 и 692.

[10] Зборник, т. I књ. 19, док. бр. 117; Архив ВИИ к. 15. фас. 1, док. бр. 29.

За извршење овог задатка, Оперативни штаб је ангажовао Осму и Десету српску, Косовску и Трећу македонску бригаду и све територијалне јединице Врањског војног подручја. Пробој је, према заповести Оперативног штаба. имао да се изведе у три колоне. Деснокрилна, коју оу сачињавали Оома српска бригада и део јединица Врањског војног подручја, кретала се правцем: Златанци — Вртоп — кота 1677 — Гаџина и Дражина махала — Букова глава — Бели камен — Панчин гроб — Мали Стрешер. По избијању у рејон Бесне кобиле, бригада је имала задатак да дејствује према Бабиној пољани и Новом глогу, а јединице Врањског подручја према Кривој Феји и Несврти. Друга колона у којој су се налазиле Трећа македонска и Коаовска бригада, кретала се правцем: Дарковац — Сухи до — Крвави каменик — Мало било — Миљевеке планине — Босиљград. Она је имала задатак да из марша нападне Босиљград и после тога избије на Доганицу, у рејон Пчиње. Трећа, левокрилна колона у којој се налазила Десета српока бригада, кретала се правцем: Кална — Слишовци — Цигриновци — Крвави камник — Бугојна чука — Попова корија — Страшна пољана — Граболовце — Уши — Рибарци. После избијања у рејон Рибараца, ова је колона имала задатак да обезбеђује напад на Босиљград из правца Ћустендила, а потом да избије на Пчињу.

Изгледа да приликом доношења ове одлуке, Оперативни штаб није располагао прецизним подацима о непријатељу и његовим намерама, па су се наше јединице сукобиле с непријатељевим још док еу биле у покрету ка местима која су им у заповести Оперативног штаба била назначена као полазишта. Осма орпска била је присиљена да прихвати борбу код Вртопа на Станикином крсту. Њој су притекле у помоћ Трећа македонска и Косовска бригада, која је баш у то време била у фази формирања. Непријатељ је јаким снагама обухватио све три бригаде и на тај начин пореметио план марша деснокрилној и централној колони, набацујући их у Калнеку реку, одакле су сутрадан 13.

маја преко Барноса, Ранилуга, Знепоља и преко бугарске територије избиле у рејо« Доганице.[2®]

У то време је левокрилна колона, тј. Десета српска бригада, морала да на Тумби прихвати борбу с бугарским фашистичким снагама које су на слободну територију продрле преко Дешчаног кладенца и Бањов--дола. Десетој бригади је непријатељ потпуно онемогућио марш. Она је била присиљена да читав дан 12. маја води борбу на Тумби и да према одлуци штаба уз сагласност Николић Живојина, члана Оперативног штаба, крене на еевер, преко демаркационе линије, на Суву планину. Иако је протекло свега два дана откако је формирана, Десета бригада се успешно борила на Тумби и онемогућила непријатељу да дубље продре у слободну територију, епречила окружење снага које су биле набачене на реку Калну, и набацивање Седме српоке бригаде и снага команде Пиротског подручја у котлину Лужнице.[21]

Седму орпску бригаду која је према заповести Оперативног штаба имала задатак да изврши демонетративни напад на Трн (бугарска територија) ради везивања непријатељских онага и омогућивања маневра осталим снагама на југ, непријатељ је дочекао и напао код Бањог дола и Црног врха и спречио је да изврши постављени задатак. Она се уепешно борила током читавог 12. маја, али је пред крај дана била присиљена да се преко Таламбаса, Бердуја и Грнчара повуче на Суву планину.

Због продора непријатељских енага — преко Чемерника, Рупља, Бистрице, Плане, Дешчаног кладенца — на слободну територију Црна Трава — Лужница, јединице Пиротског подручја и делови Црнотравског и Бабичког одреда били су присиљени да се у ноћи 12. и 13. маја повуку са слободне територије и са Седмом и Десетом српском пребаце на Суву планину. Од тада јединице команде Пиротског подручја дејствују

[20] Зборник т. VII, кн>. 3, док. бр. 53 и 54. „Пролетња офанзива", стр. 14—29, Преглед НОБ у Македонији од 1941. до 1944. стр. 81.

[21] Архив ВИИ к. 10, фас. 5, док. бр. 1; Врањски гласник , књ. 4, стр. 135, год. 1966.

као једна, организована борбена јединица, која ће десет дана касније и формално бити ироглашена Дванаестом сроском бригадом 22. дивизије НОВЈ.

При пробоју демаркационе линије у рејону села Горчинца, Дола, Линова и Богдановца на Сувој планини, јединице од којих ће убрзо бити створена 22. дивизија, сукобиле су се с 1. батаљоном 50. бугарског пука из Пирота и с четницима Нишавског корпуса.[22]

[22] Према наређењу Светозара Вукмановића Темпа требало је на Сувој планини и у Заплању и Власотинцу, као и на Бабичкој гори ликвидирати четничке базе. У том периоду снаге четника ДМ у ОЕОМ рејону биле су доста слабе. Неколико покушаја јединица Другог јужноморавског одреда да се ликвидирају није успело јер су четнипи избегавали сусрете са партизанима. Једино је 1943. године уклоњен стуб четника у Заплању поп Петроније Миљковић из села Д. Драговља. Он је због привржености четницима и окупатору узео назив „Кант". У овом рејону формирана су два четничка корпуса и то углавном са стране. Нишавски четнички корпус (горски штаб бр. 45) који се углавном сместио на источну страну Суве планине у села Бела Вода, Ресник (бивша слободна територија Сврљишког ПО). Овај корпус који је покривао бивши пиротски округ, имао је 7 четничких бригада, са око 340 четника. Команданти корпуса су били мајор Александар Видановић Еуген, од априла 1944. капетан II класе Душан Петровић Борош. Команданти бригада били су Радош Петровић Ланцерт, капетан Мика Туфегџић Рудолф, потпоручник Милисав Ђорђевић Крум и Петар Цветковић. Поред ових злочинаца, у корпусу су се злочинима истицали и четници: Божа Крстић, Танасије Радојчић, Богољуб Андрејић и Вујовић. Приликом покушаја продора Нишавског четничког корпуса на слободну територију Лужнице, 1943. четник Мирко Милић је убио свога брата Димитрија Милића и Алексу Златановића, чланове НО села Студене.

Чегарски четнички корпус чије је седиште било у селима Заплања, имао је неколико бригада, јачине око 400 четника. Овај корпус је деловао на бившој слободној територији Заплања. Није могао да придобије народ овог краја, него је сталним терором и мобилизацијом одржавао своје бројно стање. Највећи терориста био је Мирко Ћирковић поручник — командант корпуса од маја 1944. Поред њега се истицао резервни мајор Милоје Китановић и др Шијачки, командант окружне команде. По разбијању бригаде овог корпуса (II нишке), штаб корпуса је 17. и 19. маја 1944. преговарао са „фелдкомандом" окупатора у Нишу за добијање муниције и наоружања ради борбе са јединицама НОВЈ. Због важности овог сектора за четничке планове око преузимања власти у Нишу, у овај рејон долази делегат четничке Врховне команде пуковник Радојевић.

Њих је 14. маја на Сувој планини напао Нишавски корпус из рејона Белих вода код Масног рида. У краткотрајној борби, по један батаљон Десете и Седме бригаде одбили су тај напад и натерали непријатеља да се, уз велике губитке, повуче. Четнички корпус претрпео је губитке од 21 убијеног, а 28 их је заробљено. У тој борби погинули су политички комесар 2. батаљона Десете бригаде Вогосав Лепојевић и политички комесар чете из Седме бригаде Богољуб Тодоровић.

При опуштању у Заплање, Десета српска бригада је на обронцима Суве планине, изнад села В. Крчимира, разбила 3. нишку четничку бригаду Чегарског корпуса, а у Великом Крчимиру 14. маја ноћу разбијена је 2. влаотиначка бригада Власинског корпуса. Том приликом је заробљен и командант бригаде Љуба Милошевић Ђокић.

На територији Заплања и Бабичке горе, батаљони Седме и Десете бригаде су се задржали само неколико дана, а потом се враћају на слободну територију Црне Траве и Лужнице и продужују дејства на десној обали Јужне Мораве. На територији Лужнице наишли су на страшвичне призоре. Села Ралин, Стрелац, Студену и Црвену Јабуку, 25. пешадијски пук бугарске фашистичке војске је спалио и убио преко 70 људи, међу њима око 30 жена. и деце.

Власински четнички корпус покривао је територију око Власотинца у рејону Грделичкс клисуре. Његов састав је такође био од неколико четничких бригада јачине до 400 четника. Овај корпус од 1942. године покушава да се пробије преко демаркационе линије и потисне НОП са слободне територије Црне Траве, али му то не успева, сем придобијања неколико породица из Доброг Поља и једне групе четника на челу са Стојаном Јанковићем. Командант корпуса Жине Митић, поручник и Стојан Јанковић са неким четницима стрељали су у мартовској офанзиви око 30 заробљених партизана, међу којим и око 20 Италијана. Поред ових у злочинима су се истицали још и Милошевић, Ђокић Љуба, Тодоровић Чеда, Акил Макс, Светислав Стојановић, командант четничке бригаде и Љубомир Ранчић командант четничког батаљона.

Архив В И И к. 1054 ф. 5 док. бр. 1 и к. 1070 ф. 6 док. бр 1 Врањ. гласник књ. 4 стр. 135 и 136; Зла времена, страна 321—342 Зборник 1/7 док. бр. 11, Архив ВИИ — ЧК к. 128. ф. 18 док. бр. 6 и к. 100 ф. 6 док. бр. 1.

Суочене с таквим зверствима и да би заштитиле голорук народ од ових покоља, Седма и Десета бригада одмах прелазе у напад. Седма бригада је напала непријатеља на Таламбасу и Црном врху, а Десета српска, заједно са 1. софијском бугарском бригадом која се вратила из марша према планини Рили, напала је Тумбу[23]. Бригаде су водиле борбу читавог 19. маја. У тим борбама оне су јединицама 25, 50. и 41. пешадијског бугарског пука нанеле велике губитке. Седма бригада је осујетила непријатеља да запали Црвену Јабуку и злоставља и убија становнике. Њени су стрелци оборили непријатељски авион на Црном врху. Десета српска и 1. еофијска бугарска бригада су успеле да спрече продор непријатеља према Јабуковику и Власини и онемогућиле га да разбије и опколи бригаде у рејону Тегошице и Црвене Јабуке.

Да би по еваку цену спречио повратак јединица Народноослободилачке војеке на бивше слободне партизаноке територије и да би обновио своју власт на

[23] За злочине које су окупаторске јединице у мајској офанзиви починиле, комисије за утврђивање ратних злочина у овом рејону прогласиле су ратним злочинцима следеће окупаторске команданте, официре, полицајце, војнике и друге: пуковника Александра Монева, команданта 25 пеш. пука; Јосифа Тутуманова пуковника, команданта 50 пеш. пука; Панчу Јоскова, команданта 13 пеш. пука (касније унапређен за генерала); Бајчинског, команданта 51. пеш. пука; Косту Стојанова, генерала команданта 1. софијске дивизије; Ивана Попова генерала, команданта 29. пеш. дивизије; Александра Попдимитрова, команданта 14. пеш. дивизије; Владимира Влахова потпуковника, команданта 3/13. пеш. пука; Александра Горчилова капетана, команданта батаљона у 25. пеш. пуку; Недељка Недељка капетана из 2/25. пука; Љупча Стојанова поручника из 1/50. пеш. пука; Николу Страинског из 2/50. пеш. пука; Данета Цонева капетана из 2/25. пеш. пука и многе друге официре ових и других пукова; Костадина Балканског, Тодора Живодерова, Петра Чакарова, Асена Богданова из окупаторске полиције. Поред ових и других злочинаца, у априлу је стрељала људе и кћи потпуковника Александра Апостолова из Владичиног Хана, Вања.

Извори АВИИ К. 3 рег. бр. 17—5—1 (списак ратник злочинаца саставила Државна комисија за утврђивање ратних злочина у другом светском рату у Србији); К. 1070 ф. 5 док. бр. 1 (операцијски дневник 7. српске бригаде) „Зла времена" страна 377—384; „Неотдавно" страна 580—592.

њима, окупатор покреће 21. маја 1944. у напад све своје снаге које су биле у рејону Грделичке клисуре, Трна и Пирота. Са једним батаљоном сукобљава се код села Брода (Корубе) 7. српска бригада 21. маја 1944. Непријатељски батаљон је срећно избегао пораз, али му је зато упућена хитна помоћ из Предејана.[24]

Ту непријатељеву намеру, наше су јединице на време открнле. И да би што успешније парирали надмоћнијем непријатељу командант дивизије након договора са штабовима бригада и командом Пиротског подручја одлучио је да се јединице пребаце у рејон Чобанца и Дела. Та им је просторија нудила повољније услове за успешно вођење борби и прелаз преко Ј. Мораве. Наредног дана 22. V оне су те предности искоришћавале у сређивању јединица.

На Чобанцу је, од снага команде Пиротског војног подручја, Бабичког и Црнотравског одреда, 22. маја 1944. формирана Дванаеста српока бригада од два батаљона. Пошто све снаге из команди места и Црнотравског одреда нису биле у овом рејону, Дванаеста бригада је са осталим јединицама прешла на леву обалу Јужне Мораве. Трећи њен батаљон је формиран почетком јуна, у селу Вини.

За команданта Дванаесте бригаде одређен је Драгољуб Петковић Столе, командант батаљона у Другом јужноморавском одреду од 1943; за политичког комесара Добривоје Дикић, политички комесар батаљона у Другом јужноморавском одреду; за заменика команданта Чедомир Станковић Урош, уједно командант 1.

[24] У борбама на Корубе—Плана 21. маја 1944. погинуо је начелник штаба 7. српске бригаде Милорад Диманић Милош. Поред њега, тог дана погинуо је и заменик команданта 1. батаљона 7. српске бригаде Драгомир Димић. Поред ових другова, у мајској офанзиви, из 22. дивизије од руководилаца погинули су: Велибор Стајић замен. пол. комесара батаљона, Бошко Ђорђевић омладинскп руководилац 8. српске бригаде, Душан Стоиљковић пол. ком. чете; Љуба Николић, Мирко Цветковић, Урош Петровић заменици пол. комесара чета. (Изводи АВИИ К. 1070 ф. 5 док. бр. 1, (операцијски дневник 7. српске бригаде); Дневник Вујовића и „Зла времена", страна 386.

батаљона исте бригаде; за заменика политичког комесара привремено Влада Јањић а Драгомир Анђелиновић Гоша, члан Окружног комитета КПЈ за Пирот од 4. VI.

Штаб 1. батаљона сачињавали су: командант Чедомир Станковић Урош; политички комесар Драган Петровић; заменик политичког комесара Воја Миловановић; заменик команданта Жика Радосављевић.

Штаб 2. батаљона: командант Добривоје Цветковић политички комесар Стојанче Цојић; заменик нолитичког комеоара Тихомир Стојановић; заменик команданта Стева Вукановић.

У време када су се Седма, Десета и Дванаеста јужноморавска бригада и територијалне јединице припремале за нове нападе на непријатељске гарнизоне, Бугари покрећу у борбу батаљоне који су се налазили на слободној територији или у оближњим гарнизонима. То приморава наше јединице да напусте црнотравско подручја после борбе на Корубама и пређу на територију Лесковца, на планину Кукавицу.[25]

На основу те одлуке Седма, Десета и Дванаеста српска бригада су ноћу 22. и 23. маја прешле Јужну Мораву у Грделичкој клисури и 25. маја изјутра избиле у рејон Збежиште — Новков рид — Чукљеник,[26] где су се повезале с Главним штабом Србије.

Дејства на левој обали Јужне Мораве

Долазак 22'. дивизије на планину Кукавицу, Главни штаб Србије, с којим је у то време био и делегат Врховног штаба Светозар Вукмановић Темпо, искористио је за успешније разбијање четника на Јабланици

[25] У то време на територији Црне Траве и Лужнице биле су ове бугарске окупаторске јединице: два батаљона 13. пешадијског пука, 25. пешадијски пук, два батаљона 41. и један батаљон 50. пешадијског пука — „Неотдавно", стр. 575 и 588; изјаве Момчила Костова, Влада Стоилова, Милана Стефанова, Бориса Станојева, Драгана Спиридонова и других.

[2] Архив Србије фонд ПКС бр. 562; АВИИ к. 1054, ф. 5 док. бр. 1, к. 1070 ф. 5 док. бр. 1 (операцијски дневници 10. и 7. српске бригаде) и „Зла времена" страна 377.

и Оруглици.[26а] Он је 21. динизији, чије је формирање завршено 20. маја, дао задатак да ликвидира четнике Драже Михаиловића у горњој Јабланици и Оруглици.

Напад на непријатеља, та је дивизија почела 21. маја. Њене су бригаде (само Четврта и Шеста, јер је Пета бригада била у рејону Јастрепца) кренуле у напад с планине Радана у правцу Медвеђе и Реткоцера ка Брајини. У четвородневним борбама, 21. дивизија је успела да нанесе велике губитке Јабланичком четничком корпусу у селу Реткоцеру и да избије на десну обалу Јабланице. Ту је, међутим, на линији Ђелекаре — Тупалски вис, дочекана овим снагама Горског штаба бр. 110. четничке (јужноморавске) групе корпуса. После подне 24. маја, те су четничке снаге одбациле 21. дивизију на леву обалу Јабланице, на линију Медвеђе — Реткоцер — Македонци.

У таквој ситуацији, у Јабланицу стиже 22. српска дивизија коју Главни штаб Србије одмах укључује у чишћење територије Оруглице и горње Јабланице од четника. На основу наређеша Главног штаба датог Врањском и Лесковачком ПО, штаб 22. дивизије, у договору с командантима Лесковачког и Врањског НОП-одреда Светославом Стојановићем Бизоном и Симом Стојановићем, одлучио је да 26. маја изјутра 'свим снагама (Седмом, Десетом и Дванаестом српском бригадом и Лесковачким и Врањоким одредом) нападне Оруглицу. Замисао штаба је била да на то четничко упориште изврши концентричан напад и да у самом почетку присили непријатеља да своје јединице развуче на што пшрем фронту, те тако створи повољније услове за разбијање непријатеља и овлађивање Оруглицом. Из такве идеје проистекли су и одлука команданта дивизије и борбени поредак јединице за напад на Оруглицу.

Дванаеста орпска бригада, ноћу 25 и 26. маја избија у рејон Игришта, одакле 26. маја изјутра прелази у напад гребеном Поповац — Бели камен — Бештица — кота 873 — село Мелово.

[26а] Горња Јабланица и Оруглица су у 1941. и у 1942. години биле под утицајем четника Косте Пећанца. Оне су представљале јако непријатељско упориште за јединице НОВ. По-

Десета српска бригада, са делом Лесковачког НОП -одреда, напада из рејона Новков рид — Калуђерица — Букова глава на село Барје и преко Страже и Китке избија у село Гагинце, где свој удар спаја с ударом Дванаесте српске бригаде, а потом продужава према селу Оруглици.

четком 1943. године на Оруглици и у Горњој Јабланици настаје колебање код ових и распадање. Чак су неки долазили у партизане а нису хтели у четнике Драже Михаиловића (из одреда Бубличког). Четници Драже Михаиловића под руководством мајора Радосава Ђурића команданта Горског штаба бр. 110 (штаб за све четнике јужно од Лесковца — захватајући и Македонију) овладавају овом територијом у пролеће 1943. године, када уз помоћ три енглеске савезничке мисије наоружавају и учвршћују четнике ДМ на Оруглици и Г. Јабланици. Први јужноморавски одред је покушао да исправи пропуст и да ликвидира четнике ДМ у овом рејону јула 1943. године, али није успео. Четници постају агресивнији и угрожавају слободну територију I ЈМО.

Протеривањем Вардарског корпуса са Козјака у овом рејону су се у периоду напада нашли: Вардарски, Јужноморавски и Јабланички корпус са око 2300 четника. Повољан развој НОВЈ и НОБ у Југославији, као и успешне операције Црвене армије на источном фронту унеле су колебање код Команданта штаба бр. 110 мајора Ђурића што је изазвало подозривост код команданта корпуса и бригада четника. Они 18. маја 1944. године само три дана пре напада 21. дивизије врше „удар" у штабу бр. 110 и смењују мајора Ђурића. Команду преузимају мајор Ранко Стошић, капетан Бора Манић, капетан Јован Стефановић и други највећи непријатељи НОБ.

Вардарски корпус састојао се из Прешевске, Ристовачке и Жеглоговске бригаде под командом капетана Стојана Крстића. Овај корпус није имао своју територију.

Јужноморавски корпус имао је у свом саставу: Пољаничку, Лесковачку, Летећу, Јужноморавску и Гиланску четничку бригаду. Командант корпуса био је капетан Бора Манић.

Јабланички корпус састављен је од 1, 2. и 3. јабланичке четничке бригаде. Командант корпуса је био Сава Миловановић—Реткоцерски. Територија овог корпуса је била Јабланица и Оруглица (срез лебански). Јужноморавски корпус је покривао територију Врања (Пољаницу—пољанички срез) и лесковачки срез. Извори: Зборник П/8 док. бр. 69 (задаци Темпа I ЈМО); 11/10 док. бр. 65 (извештај Темпа ЦК КПЈ о стању четника у Г. Јабланици и Оруглици и мере за њихову ликвидацију). Зборник 1/5 док. бр. 55 (извештај ОК Лесковац о стању код четника Косте Пећанца и Драже Михаиловића); 1/5 док. бр. 65 (извештај ОК Лесковац) 1/5 док. бр. 67 и 83 (извештаји I ЈМО о стању четника и борбама са њима); АВИИ к. 100 ф. 5

Седма српска бригада, са деловима Лесковачког и Врањског НОП-одреда, из рејона Збежишта преко Тумбе, Студене и Лалинца, нападала је четничке снаге у селима Дупињеву, Равном Долу и Горњој Оруглици. Дејством те бригаде на том правцу, четничким снагама је нанет удар по крајњем десном крилу и позадини. Избијањем на Горњу Оруглицу, Седма српска доводи четничке снаге у Доњој Оруглици у полуокружење.

Свим бригадама су 25. маја до 20 часова издата писмена наређења. Упркос томе што су им борци били крајње изгладнели и исцрпени, бригаде су, чим су добиле наређење штаба дивизије приступиле извршешу добијених задатака. Због прегладнелости и исцрпености бораца и замора јединица бригаде су почеле напад много касније него што је било планирано. Седма бригада, на пример, која је имала 1најдужу марш-руту, напад је почела тек у 12 чаоова 26. маја.[27]

Када је 22. дивизија полазила у напад, у рејону Оруглице, Барја и Студене налазила се Летећа бригада четничког корпуса, а у рејону Гагинца и Оруглице — Оруглички батаљон. Остале четничке снаге биле су према 21. дивизији у рејону Ђелекаре — Тупалски вис. Овакав раопоред четника умногоме је допринео да 22. дивизија лакше изврши борбени задатак.

Бригаде су наилазиле на слаб отпор четничких снага. После кратког и слабог отпора четничка Летећа бригада се повукла делом у правцу Гагинца, а делом у Кљајић. Оруглички четнички батаљон прихватио је борбу на Бештици и Гагинцу, спречавајући избијање

док. 18; к. 100 ф. 7 док. бр. 35, 38, 39, 40, 41 и 42; к. 128 ф. 22 док. 1 и к. 128 ф. 17 док. бр. 1.

Мајор Ђурић Радосав прешао на страну НОП 28. маја 1944. У Равној Баши дошао у штаб 21. и 22. дивизије (Извор: АВИИ к. 234 фасц. 1, док. бр. 19/5).

[27] Архив ВИИ к. 1054, фас. 5, к. 1 и к. 1070, фас. 1, док. бр. 1; Архив Србије фонд ПКС бр. 562. Из главног штаба Србије 26. V у 4. часа ујутру стигли су пол. комесар дивизије Васа Смајевић и Радован Петровић начелник штаба. Од овог момента дивизијом командује комплетан штаб дивизије. Они су донели прво писмена наређења гл. штаба 22. дивизији у којима се наређивао напад на Оруглицу.

Дванаесте и Десете бригаде на Гагинац и Мелово. Тада командант Јужноморавске групе корпуса оријентише део онага са Тупалоког виса и Радевачке чесме у правцу Оруглице, али оне не стижу да помогву одбрану Оруглице. Пред сам мрак 26. маја, Десета бригада је заузела Доњу Оруглицу, а око 21 час је Седма бригада преко Равног Дола избила на Горњу Оруглицу. Тако је после доста слабог отпора који су још пружали четници, 22. дивизија лако овладала четничком базом и упориштем.

Четничке онаге које су биле на Оруглици, одбачене су у правцу Липовице. Њих оу у рејону Кљајића и Липовице прихватиле Моравска, Ристовачка и Летеђа бригада. Те су бригаде, са одбаченим деловима Оругличког батаљона, ноћу 26/27. маја покушале да се поново домогну Оруглице. Најјаче снаге су оријентисане према Гагинцу и Мелову, где се водила оштра борба читаве ноћи. Дванаеста бригада која је бранила Гагинац и Мелово, нанела је четницима велике губитке и одбацила их на полазне положаје у село Кљајић. Оруглички батаљон 1. јабланичке четничке бригаде који је протеран са Оруглице, после поноћи (27. маја), из рејона Липовице предузима напад на положаје Десете српске бригаде у Оруглици, у рејон коте 971. Напад је био веома жесток и четнички батаљон је хтео да по сваку цену врати изгубљено село, али је Десета бригада одбацила четничке снаге у Липовицу и одржала своје положаје.[28]

Ни после ових пораза четници не одустају од намере да врате изгубљену Оруглицу, па поново концентришу снаге за напад на 22. дивизију. У рејон Липовице довлаче Вардарски корпус и Прву јабланичку бригаду, са преко 700 људи. За то време се и Јужноморавски четнички корпус сређује у селу Кљајићу и снабдева муницијом коју је добио од Немаца преко Недићевот оружаног одреда мајора Зотовића.[29] Са Ба-

[28] Архив ВИИ к. 1054 фас. 1, док. бр. 2—4 и к. 1070 фас. 5, док. бр. 1 и к. 101, фас. 4, док. бр. 3 и 4 и фас. 3 док. бр. 22.

[29] Архив ВИИ к. 101, фас. 4, док. бр. 3, 4 и к. 100, фас. 3, док. бр. 22.

бичке горе се враћа 27. маја и улази у састав Јужноморавског корпуса и Лесксвачка четничка бригада.

Штаб 22. дивизије је очекивао нове четничке нападе. Судећи гго упорности коју су оии испољили у нападу на партизанаке положаје ноћу 26/27. маја, штаб дивизије је ценио да ће четници поновити напад већ следећег дана. Да би осујетио шихову намеру, он је своје бригаде распоредио тако да могу успешно одбити сваки напад: Дванаеста бригада је држала кључне положаје на Бистрици, Гагинцу и Мелову; Десета Оруглицу, а Седма ороска бригада положаје од Горње Оруглице до Беле земље. Штаб дивизије је у резерви задржао само једну чету Лесковачког партизанеког одреда.

Одсек фронта Седме српске бригаде у рејону Беле земље напала је већ 27. маја пре подне четничка 1. јабланичка бригада. Њена четири батаљона (Оруглички, Бувски, Лебански и Бошњачки) имали су задатак да јединице 22. дивизије потисну на њихово крајње лево крило, да после заузимања Беле Земље, дејствујући у њихов леви бсис, набаце онаге длвизије према Доњој Оруглици и Гагинцу, где ће их од Кљајића дочекати четнички Јужноморав'ски корпус. Према четничким предвиђањима, 22. дивизију је након тога требало набацити на Бетерницу и тамо је разбити.[30]

Иако је имала евега два батаљона и била развучена на широком фронту (преко 3 км), Седма српска бригада је прихватила борбу на левом крилу и успешно одбијала нападе четника. На одсек њеног фронта је убрзо дошао штаб дивизије и у борбу увео и једину своју резерву — чету Лесковачког НОП-одреда. То ће имати велики значај за исход борби Седме ерпске бригаде 27. маја 1944: када су четничке снаге почеле да избијају на гребен Беле земље, са Девојчиног камена их је изненадно напала чета Лесковачког ^одреда и присилила да одуетану од напада и да се повуку према селима Врбовцу и Липовици.

[30] Архив ВИИ к.' 1070, фас. 5, док. бр. 1, к. 100, фас. 3, док. бр. 23, фас. 5 док. бр. 18

Нов напад, не обазирући се на губитке које су имали у дотадашњим борбама, 1. јабланичка бригада и Вардарски корпус организују на одсек фронта Десете српеке бригаде, 27. маја у 21 час. И тај је напад одбијен, а четници враћени у Липовицу.

У периоду када је на одсеку Десете бригаде борба јењавала, на фронту Дванаесте српске бригаде (Бештица — Гагинци — Мелово) тек Је почињала. Њене је положаје 28. маја у 3 часа, из правца Барја и Кљајића, напао читав Јужноморавски корпус, а садејствовао му је и Недићев оружани одред мајора Зотовића.

Борба те ноћи је најтежа коју је 22. дивизија водила од преласка у рејон Лесковца. Четници и недићевци били су решени да по сваку цену заузму доминирајуће гагиначке положаје и да са њих продру према Оруглици, одакле би потисли 22. дивизију. Око 1.200 четника и недићеваца напало је Бештицу и Мелово. Борба се водила за сваки педаљ земље. Наше су бригаде испољиле велику истрајност и хероизам, а умешно су искористиле и повољније положаје које су држале, те тако одбиле четничко-нвдићевски напад.

Непријатељ се није лако мирио с неуспехом, па, не обазирући се на губитке — поново јуриша. До 10 часова 28. маја, кад је борба спласла, четници и недићевци су успели да заузму коту 873 и да Дванаесту бригаду потисну на другу коту 873. Али тада на овај сектор стиже Десета бригада. Дивизија најпре, појачавајући одбрану Дванаесте бригаде, зауставља напредовање четника, да би око 12 чаоова обе бригаде прешле у напад и на јуриш одбациле четнике и недићевце према Барју и Шуманској реци. Затим еу наставиле да гоне непријатеља еве док га нису отерале до Шумана, у непосредној близини Лебана. Овом борбом завршена је борба за Оруглицу.

Док се водила тешка борба за Гагинац, око 10 часова 28. маја почела је борба и у рејону Радевачке чесме. Штаб 22. дивизије оценио је да је то 21. дивизија напала четничке снаге у том рејону. Зато наређује Седмој српској бригади да одмах пређе Горњу реку и нападне четнике у Липовици. После избијања Седме бритаде у тај рејон, 22 дивизија је разбила Вар-

дарски корпус и 1. јабланичку бригаду. Том приликом је убијен и командант корпуса капетан Стојан Крстић, а тешко рањен поручник Никола Јанићијевић, командант Жеглиговске бригаде. У тој борби је убијено још 10 четника, а заплењено, између осталог, 41 златни наполен, 2.500 долара и много другог ратног материјала.

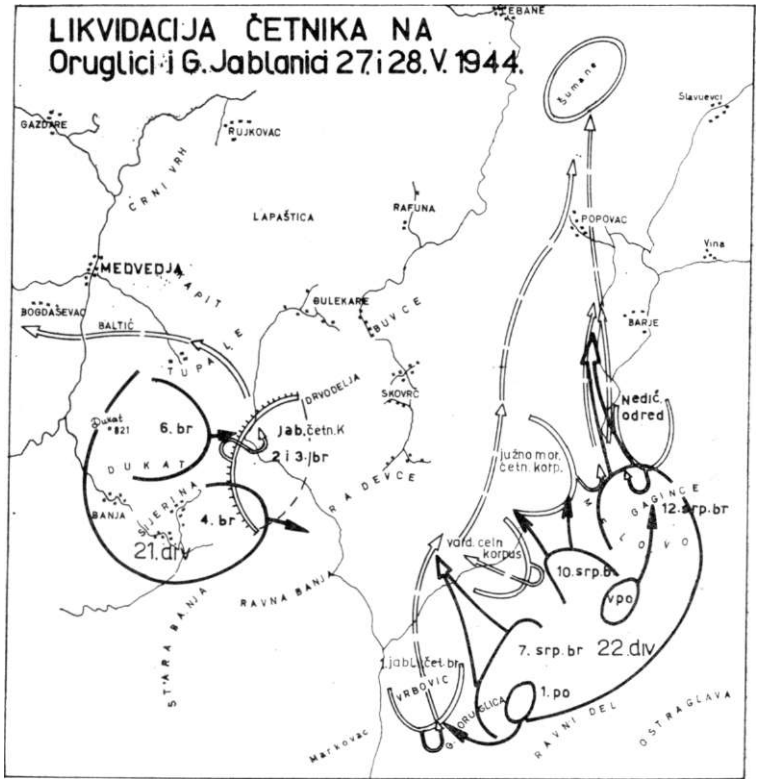

Разбијени четници су одступили преко села Кљајића и Бувца у Шумане у које оу се са осталих сектора биле повукле и друге јединице Јужноморавског четничког корпуса, а и остале четничке снаге. Плашећи се да их јединице НОВЈ не нападну у овом ре-

јону, четничке снаге су се ноћу 28/29. маја повукле источно од Лесковца, око села Богојевца, Навалина, Манојловца, Кумарева, Слатине, Биљанице и Братимиловца. Две бригаде Јабланичког корпуса које су држале положаје према 21. дивизији успеле су да се у току 28. маја пробију преко горње Јабланице у село Добри До у Косаницу. Четничка 1. јабланичка бригада која је имала највеће губитке (преко 120 избачених из строја), повукла се у рејон Лесковца са Јужноморавском групом корпуса.[31]

Осма српска бригада у саставу Осоговске групе[32]

Док је 22. дивизија водила успепше борбе у рејону Леоковца и с 21. дивизијом стварала нову елободну територију на којој се развијао НОП, њена Осма бригада је борбеним дејетвима у саставу Оеоговске групе доприносила ширењу народноослободилачког покрета и у источној Македонији. Мада је била формацијеки у саставу 22. дивизије, она је због ситуације, настале за време мајске офанзиве, с Трећом македонском и Косовском бригадом, дејствовала под командом Главног штаба Македоније, односно Оперативног штаба за 8. српску и Косовеку бригаду.

Под веома тешким условима, стално у непријатељском обручу, она се са осталим снагама Осоговске групе пробијала преко Барноса, Знепоља и бугарске територије на терен Пчиње и Козјака. Са Трећом македонском и Коооовском, Осма бригада 13. маја 1944. преко Ранилуга и Главановца пробија обруч бугарског 2. коњичког пука и војнаполицијског батаљона и пре-

[31] Архив ВИИ к. 100 фас. 7, док. бр. 35, 37, фас. 5, док. бр. 29, фас. 5 док. бр. 18, кут. 234, фас. 1 док. бр. 19/4; Мемоари Темпа књ. 1 стр. 402. У овим борбама, према признању четника, убијено је 40 а рањено и нестало 318. Према неким документима четника, они су имали око 500 избачених из борбе.

[32] У „Пролетњој офанзиви" и „Преглед НОБ у Македонији 1941—1944." ова се група назива и Осоговском, а тако се назива и у свим документимо у којима се обрађује дејство ових бригада на тој територији

ко Знепоља избија на Дуге Луке и даље према југу. Петнаестог маја она као заштитница главнине избија на планину Доганицу. Ту је сустиже 2. коњички пук и намеће јој борбу. Читавог дана 16. маја Осма бригада је приморана да води борбу и тек после одбацивања бугарског 2. коњичког пука са Доганице, повлачи се преко Радовнице и 17. маја долази у село Сурлицу. На овом маршу бригада је морала да предани на Поповом зиду. Непријатељоки батаљони који су се кретали са Светог Илије, Бабине Пољане и Чупиног брда открили су положаје Осме бригаде и напали је 17. маја у 12 часова.

Заморена и без довољно муниције, она је била присиљена да разбије једну непријатељску јединицу и да је одбаци према реци Пчињи. Приликом повлачења долази до одвајања једног дела 3. батаљона са командантом. Он губи сваку везу с бригадом и остаје на територији Пчиње, а Осма српска, са 350 бораца, продужава марш ка Ђерману и Широкој планини, где се повезује с Оперативним штабом, Трећом македонском и Косовском бригадом, које су се одвојиле још 16. маја са Доганице.[33]

Домииирајуће положаје на територији Пчиња — Козјак за време мајске офанзиве биле су запоселе јединице 51, 52, 53. и 1. бугарског армијоког пука, а 1. и 2. коњички пук Бугари оу употребљавали као гонеће одреде. Ове непријатељске снаге уопоставиле оу за тих 18 дана чврсту контролу над територијом и на тај начин спречавале повратак партизанских јединица на бившу слободну територију. Повратак наших јединица с Главним штабом Македоније одмах је покренуо све непријатељске јединице у борбу с нашим бригадама. До напада није дошло 18. и 19. маја, јер су се три бригаде (српска, македонска и косовска) на Широкој планини сређивале и користиле предах избегавајући су-

[33] Зборник, том 7, књ. 3, док. бр. 61; Пролетња офанзива у источној Македонији, издање 1946, Београд, стр. 20—29 (у даљем Пролетња офанзива); Дневник Владимира Вујовића (копија код аутора); Архив Србије, фонд ПКС бр. 590 и АСР к. 3. МОК Врање бр. 73 (мемоарска грађа ОК Врање).

коб у исго време прикуиљале податке о непријатељу и његовим намерама.

Главни штаб Македоније процењује да је готово немогућан опстанак на територији Пчиње и Козјака, па одлучује да се са Трећом македонском (са 2. и 3. батаљоном) 8. српском и Коеовском бригадом пробије преко Осогова, Пљачковице и Вардара у западну Македонију.

После реорганизовања јединица на Ђермаву, да би успешније командовао Осмом српском и Косовском бритадом, сведеним на по један батаљон, Главви штаб Македовије је формирао посебан Оперативни штаб за руковођење овим јединицама. Штаб су сачињавали: командант Милан Зејчар Обрен, командавт Косовске бригаде; политички комесар Саша Јаворина, политички комесар Коооводе бригаде; заменик команданта Владимир Вујовић, политички комесар Осме ерпске бригаде; заменик политичког комесара Слободан Цекић Радован, заменик политичког комесара Осме српске бригаде.

Са овако реорганизованом Осмом српском од 200 и Косовоком бригадом од 100, у овему око 300 бораца, и Трећом македонском бригадом у којој је било око 200 бораца, Главни штаб Македоније је 20. маја кренуо у пробој обруча са Ђермана преко Криве реке на Осогово. Осоговска група је била присиљена да разбија непријатељске онаге у долини Криве реке и да тешком борбом прокрчи себи пут до обронака Осогова.

Борба на Осогову

На Осогову су, изнад села Кнежева, Осма српска, Косовска и Трећа македонска 20. маја мораде да воде борбу са вепријатељским снагама и биле присиљене да се повлаче према Лопеноким колибама. Заморена од марша и борби, Осоговска група остаје на Лопенским колибама и 21. маја. Тога дана око 10 часова, непријатељ је избио на Лопенске колибе и озбиљно угрозио Оеотовску групу. Да је не би изложио још већим напорима, Главни штаб Македоније са Оперативним штабом је одлучио да не прихвати борбу с непријатељем

који је подилазио Лопенеким колибама, већ да се с јединицама повуче према селу Сале. Док су се наши повлачили, а то повлачење је трајало читавог 21. маја, непријатељ је избио на Султан тепе (тг. 2085) и Стришку (тг 1398).

Марш од Лопенских колиба до Саса који је био наставак вишедневних маршева, борце је исцрпео до крајњих граница. Изгладнелим, премореним и исцрпеним, био им је преко потребан одмор и предах. Да ствари тако стоје знао је и непријатељ. Он је, уосталом, и организовао мајску офанзиву с намером да сталним прогонима и борбама најпре изнури, па разбије и уништи јединице које су се са Главним штабом Македоније пробијале на југ. Наше оу бригаде и сада, после само неколико часова предаха, биле присиљене да продуже марш. Ститле су до виса Здрапанице (тг. 1803) и ту су ее, у шуми, задржале до 13 часова. У то време приметиле су једну непријатељску колону како с правца Рујена, преко Балтешнице, подилази шуми у којој су се одмарале бригаде са Главним штабом Македоније. Тај Главни штаб се не упушта у борбу с надмоћнијим противником и овом приликом одлучује да се крене даље, према Плачковици, и то дашу.

У 14 чаеова 21. маја, бригаде су кренуле дуж старе југословенско-бугарске границе. Колона се споро кретала, а непријатељ је убрзао покрет. Брзо се смањивало одстојање од непријатеља до партизанске колоне. Ситуација је постајала све озбиљнија и критичнија. Главни штаб Македоније, у договору с Оперативним штабом (Осмом и Коеовском бригадом) И штабом Треће македонске бригаде доноси одлуку да на Омару (кота 1206) сачека непријатељску колону у заседи, разбије је и присили да стане како би партизани мало предахнули.

Заседа је постављена. Бугарске јединице које су у стопу пратиле бритаде, на 300 метара пред шумом застале су, поставиле тешке митраљезе и тукле по шуми. Косовска бригада која је била у заееди није реаговала, па је бугарска окупаторска јединица, уверена да никога нема напред, после једног часа колебања, кренула. На челу колоне био је командир чете.

Када је пришао на 100 метара од шуме, поново је застао и осмотрио шуму. Стрепећи од тога да не буде откривен, па тиме и да доведе у питање и успех заседе, командант Косовске бригаде наређује отварање ватре, а после кратког ватреног удара читава јединица прелази у јуриш. У првом ватреном налету убијен је и командир бугарске чете. То, међутим, непријатеља није збунило. Он покушава да се среди, али у томе не успева. Након кратког силовитог удара у јуришу, непријатељ је разбијен. Нанети су му тешки губици. Заплењена еу три тешка митраљеза, 1 пушкомитраљез, три коња натоварена муницијом и 30 пушака.[34]

Борба на Обозни

Кад се с јединицама испео на Плачковицу, Главни штаб Македоније је планирао да се с бригадама по дану 24. маја одмори у рејону Обозне, а да наредне ноћи настави покрет према с. Суви Лаки. Али ни непријатељ није мировао. Тежак пораз који је доживео на Омару није га обесхрабрио, већ напротив, подстрекао да што пре нападне наше јединице. О непријатељу и његовим намерама, Главни штаб Македоније и Оперативни штаб нису ништа знали, па у договору са штабом Треће македонске у 5 часова изјутра 24. маја, упућују патроле ради извиђаша. Патролама је дат задатак да извиђају непосредну околину и да се не удаљавају од логора бригаде.

Око 10 часова бугароки авиони митраљирали су и бомбардовали шуму на Обозни, логор бригаде, којом еу приликом у Осмој српској бригади убили четири борца. За Главни штаб Македоније то је био сигнал да су непријатељеви обавештајци открили место боравка бригада. Та је претпоставка убрзо потврђења: патрола с правца Голака известила је да се према логору бригада креће непријатељска бугарска колона, јачине батаљона. Задатак да сачека ову колону и да је разбије, примењујући тактику каквом је Косовска бри-

[34] О губицима непријатеља и наших снага биће речи на крају поглавља о дејствима Осоговске групе.

гада надмудрила противмика ва Омару, добила је Трећа македонска бригада. И доиста, она је убрзо непријатељски батаљон зауставила, нанела му велике губитке и запленила неколико митраљеза и пушака. При томе Трећа бригада није имала губитака.

Док је Трећа македонска бригада разбијала Бугаре на Голаку, патроле које су биле истурене према Суви Лаки извештавале су да и од Старе куле (к. 1030) наилази једна непријатељока колона јачине батаљона. Задатак да разбије ту колону добила је Осма српска бригада. Она је одмах кренула у сусрет непријатељу. Али док су се приближавали, непријатељ је почео да поседа положаје на Старој кули. Да би га предухитрила и спречила да се среди, Осма бригада је без задржавања кренула у јуриш који је присилио непријатеља на повлачење. И у овој борби која је, баш као и две претходне, на Омару и Голаку, била краткотрајна, непријатељу су нанети велики губици, а заплењено је и доста материјала.

Ликвидација бугарског упоришта на Паруци

Око 15 часова, 25. маја, јединице Осоговске групе су стигле на источне падине Струмичког рида. Осма српска бригада упутила је извиђачке делове у правцу Паруце (тг. 1356). Та јединица је дочекана изненадном ватром из митраљеза са коте 1216, при чему је тешко рањен вођа извиђачке десетине. Убрзо потом је утврђено да је на Паруцу још 23. маја стигао један бугарски батаљон, јачине од 500 до 600 војника. Тај батаљон се ту и утврдио, а имао је задатак да спречи продор партизана на југ.

Било је очевидно да је окупатор, на основу искуства из доташњих борби с Осоговском групом и другим нашим јединицама против којих је организовао тзв. пролетњу офанзиву, дошао до закључка да наше јединице неће моћи да уништи гоњењем и изнуравањем, већ је прибегао другој тактици, тј. заузео је доминантне положаје и утврдио се на њима. Тако је поступао вероватно што је претпостављао да се партизани неће

усуђивати да нападају утврђене положаје, а да исцрпени и преморени неће бити кадри да их изманеврују.

Главни штаб Македоније, пошто ее консултовао са штабовима бригада, ипак је одлучио да нападне непријатељеве утврђене положаје на Паруци. Зато наређује Косовској бригади да са Струмичког рида нападне непријатеља на Паруци. Њен стрељачки строј непријатељ је дочекао јаком митраљеском ватром и настојао да онемогући прилаз утврђешима на коти 1210. Косовска бригада једном четом ипак поседа положаје на коти 1210 и отвара ватру из тешких митраљеза, те тако обезбеђује наступање осталих јединица од Струмичког рида према Паруци коју су јуришем освојиле Осма српска и Трећа македонска бригада. И у овој борби имао је непријатељ велике губитке — око 70 мртвих и рашених.

Борбе на планини Круши

На маршу према југу бригаде Осоговске групе се 26. маја између Струмице и Берова сусрећу с батаљоном 48. бугарског пука који је био у заееди на правцу наступања бригада. И овде је борба била врло кратка. Непријатељ је разбијен и нанети су му губици од око 50 мртвих, рањених и заробљених војника. Заплењена су два минобацача и доста ратног материјала.

Јединице Осоговске групе одмах затим настављају марш. Два дана касније, 28. маја, оне избијају на сам гребен Беласице, на границу Бугарске и Грчке. Бугарску граничну караулу која им се испречила на путу према југу, бригаде су напале из покрета и ликвидирале њену посаду. И овде је непријатељ претрпео велике губитке: око 55 његових војника и етарешина убијено је, заробљено или рањено.

Бригаде Осоговске групе су се одмах затим нашле на грчкој територији. Разместиле су и за кратко време одмарале у селу Кукушу, чији су их становници срдачно примили, изражавајући велике симпатије према НОП Југославије. Но, ни тај одмор није био дугог века. За долазак југословенских партизана на грчку

територију непријатељ је убрзо сазнао и већ око 15 часова 30. маја, од Сурлова су се указале колоне Немаца и бугарског окупационог батаљона у Грчкој са тенковима и камионима. Бригаде су се морале повући на планину Крушу. Ту су у доста тешким условима биле присиљене да прихвате борбу с непријатељем који је наступао из свих праваца.

Према Сурлову је борбу прихватила Трећа македонска, са једним батаљоном према Карамакутли — Косовска, а према Дорјанском језеру Осма српска и један батаљон Треће македонске бригаде. Осма српска и 3. батаљон Македоноке бригаде имали су задатак да јуришом разбију непријатељску колону која је долазила од Дојрана и да тај правац обезбеде за повлачеше осталих снага према Дојранском језеру. Ове јединице су потпуно извршиле задатак, уништивши једну чету непријатеља, а други су делови те непријатељске колоне уопели да се спасу од уништења захваљујући мраку.

Бригаде нису наставиле гоњење бугарских јединица него су и оне искористиле мрак да би наставиле покрет. Сутрадан ујутро, 31. маја 1944., стигле су у село Ехатли. Ни у овом селу непријатељ није оставио Осоговску групу на миру: око 17 часова напада је непријатељска колона. Али Косовока бригада не само што одбија тај напад, већ у кратком окршају разбија и одбацује непријатеља према селима Николићима и Валандову.[35]

Окршаји код Костурине

Већ за првих неколико дана боравка на територији Грчке наше бригаде су свакодневно водиле борбе с непријатељем. Да би сачЈгвао јединице од непотребних губитака, Главни штаб Македоније доноси одлуку да се с бригадама врати на територију Македоније,

[35] Пролетња офанзива, страна 50; Преглед НОБ Македоније, стр. 84, Зборник р. VII књ. 3, док. бр. 84 и 87; Архив Србије, фонд ПКС бр. 590 и к. 3; Мемоарска грађа ОК Врање бр. 75; и Дневник Вујовића.

окупирану од стране Бугароке, како би одатле покушао да пређе преко Вардара у западну Македо-нију. Но, на повратку из Грчке, бригаде рано изјутра 1. јуна упадају код села Костурине у заседу. Осма српска која је била у претходници, била је принуђена да прихвати борбу. За борбу се убрзо развио и 2. батаљон Треће македоеоке, а Косовска бригада је под ватром артиљерије и авијације обезбеђивала прелазе преко друма Валандово — Струмица. Камионе које је непријатељ упутио у Струмицу ради довлачења појачања, Косовока бригада је запалила. Са 11 камиона су скинути акумулатори (који су послужили за електрично напајање радио-ставице Главног штаба Македоније), а камиони запаљени. Борба код Костурине трајала је од 6 часова изјутра до 16 часова после подне. Бригаде су успеле да пробију заседу, пређу комуникације Струмица — Валандово, а 2. јува су се одмарале ва Градишким планинама и припремале да пређу Вардар.

Реорганизација 22. дивизије

Док је Осма српска бригада 22. дивизије у саставу Осоговеке групе водила тешке, али уепешне борбе на јужним границама Југославије и тиме доприносила ширешу НОП-а и на том делу Балкана, Двадесет друга дивизија је са Дееетом и Дванаестом бригадом на веома значајном делу балканског ратишта, дуж комуникације Ниш — Скопље — Солун, успешно нападала и разбијала непријатеља и еа 21. дивизијом стварала услове за још бржи развој НОП на територијама на којима су дејствовале снате контрареволуције.

Фармирањем 21. и 22. дивизије и ослобађањем Горње Јабланице и Оруглице створени су услови за стварање нових јединица. И доиота, делегат Врховног штаба Вукмановић и Главни штаб Србије већ 27. маја формира још две дивизије — Трећу и Четврту српску, однасно Двадесет трећу и Двадесет четврту дивизију НОВЈ.

Двадесет првој дивизији Главни штаб Србије даје задатак да, дејствујући у правцу Капаоника и За-

падне Мораве, разбија четнике и ствара услове за снажнији размах НОП и прихватање јединица НОВЈ које су се из источне Босне, Санџака и Црне Горе имале пробити у Србију.

Двадесет другој дивизији, у чијем су саставу биле Осма и Десета српска и Косовска бригада (са командантом Миланом Зечаром Обреном и комесаром Васом Смајевићем) дат је задатак да дејствује у рејону Пчиша — Козјак и на Скопској Црној гори.[30]

Двадесет трећа дивизија, у чији састав улази и Седма бригада са десне обале Јужне Мораве и Девета српска, добија задатак да дејствује у источној Србији, северно од Ниша, разбија непријатеља и ствара услове за брз развој НОП. За команданта ове дивизије постављен је Радован Петровић, досадашњи начелник штаба Двадесет друге дивизије, за политичког комесара Крста Филиповић Гроф и за начелника штаба Света Татарац.

Према плану и задацима Главног штаба Србије, у рејону Лесковца и Јастрепца дејствовала је Двадесет четврта дивизија. Њене бригаде — Једанаеста, Тринаеста и Петнаеста — последње две биле су, баш као и сама дивизија, у фази формирања. За команданта ове дивизије постављен је Живојин Николић Брка, дотадашњи командант Двадесет друге дивизије, за пол. комееара Живојин Ђурчић.

Дванаеста српока бригада која је била самостална јединица, добила је рејон дејства: Бабичка гора — Заплаше — Лужница — Црна Трава.

У време кад је Главни штаб Србије стварао такав план дејства својих јединица, крајем маја 1944, Двадесет друга дивизија била је раздељена на неколико делова: Косовска и Осма српска биле су тада с командантом дивизије у рејону Струмице; Десета српека с политичким комесаром дивизије дејствовала је у рејону Оруглица — Горња Јабланица. Било је очевидно да Двадесет друга српска дивизија неће успети да изврши постављени задатак уколико њене бригаде и даље буду толико раздвојене. Било је такође нереално

[36] Архив ВИИ к. 15, фас. 1, док. бр. 29 и к. 181, фас. 5, док. бр. 13; Темпови мемоари, књ. 1, стр. 402.

очекивати и од Дванаесте бригаде да се сама супротстави јаким непријатељским снагама на ослобођеној територији на десној обали Мораве.

Кад је на то указао и секретар ОК КПЈ за Пирот Бидоје Смилевсни Бата, делегат Врх. штаба Темпо доноси нову одлуку којом наређује да у састав Двадесет друге дивизије уђу: Осма, Десета и Дванаеста српска бригада; за команданта дивизије, поставља поново Живојина Николића Брку, за политичког комеоара Васу Омајевића и за начелника штаба ваздухопловног капетана Стевана Стевановића. Нов задатак дивизије био је да дејствује на територији: Пирот — Сува планина — Селичевица — Бабичка гора — десна обала Јужне Мораве (јужно од планине Кукавице до демаркационе линије са „великом Албанијом") — Козјак — Чупино брдо — бугарско-југословенска граница.[37]

Штаб дивизије који се убрзо нашао на окупу с Десетом и Дванаестом бригадом реорганизује дивизију. Од Врањског НОП-одреда формира 4. батаљон Десете бригаде. За команданта батаљона поставља Мирка Јовановића, за политичког комесара Милорада Стошића Покуђара, а за заменика политичког комесара Власту Стојиљковића.

Од снага које су дошле из Црне Траве почетком јуна је у селу Вини формиран 3. батаљон Дванаесте бригаде. Штаб 3. батаљона: командант Петроније Величковић, политички комесар Драган Ђорђевић, заменик пол. комесара Бошко Најдановић Гане и заменик команданта Митар Панић.

Преко савезничке војне мисије дивизија је добила нешто оружја и муниције, што јој је омогућило да и ненаоружане борце наоружа, а и да, добивши и нешто аутоматског оружја, побољша ватрену моћ бригада.

У штаб дивизије је 7. јуна стигао за партијског руководиоца Видоје Смилевски Бата. За обавештајног официра постављен је Бранко Павловић Уча, дотадашњи политички комесар Десете српске бригаде. У Десетој бришди је за политичког комесара постављен

[37] Зборник, том VII, књ. 3, док. бр. 66, док. бр. 67; директива Светозара Вукмановића Темпа упућена штабу Двадесет друге дивизије (Друге српске).

Бранко Вукелић, а за заменика политичкаг комесара, уместо Власте Стојићновића постављен је Славко Поповић. Уместо Серафима Јовановића, за интенданта бригаде долази Петрун Милановић.

Повратак Осме српске бригаде на терен Пчиња — Козјак

Док је штаб Двадесет друге дивизије са штабовима Десете и Дванаесте бригаде, био заокупљен попуном и реорганизацијом јединица и штабова, пријемом и расподелом наоружања и припремашем за извршење борбеног задатка који су дивизији одредили Главни штаб Србије и делегат Врховног штаба, Осма српска бригада се спремала да се са оеталим јединицама Осоговске груне, са југословенско-грчке границе врати на територију Козјак — Пчиња.

Са Градачких планина, на чијим су се странама јединице одмарале, Осоговска група је 2. јуна покушала да пређе Вардар код еела Градеца. Тај први покушај да пређу Вардар и отисну ее у западну Македонију није успео. Уместо у западну Македонију, куда је .смерао да се нробије с јединицама, Главни штаб Македоније је одлучио да -се врати на Козјак.

На маршу ка Пчиши, 5. јуна су јединице Осоговске групе дошле у село Кушкули на јужним падинама Плачковице. У том селу су Осма српска и Трећа македонска водиле од 13 до 19 часова тешку борбу с непријатељским јединицама. Бригаде су уепеле да одбаце бугарске окупаторе али су се и оне морале повући из рејона у којима је вођена борба. Доспевши у ситуацију када се подједнако оскудевало у наоружању, исхрани, одећи и обући, Главни штаб се с бригадама морао журити на север, о чему је, чим је успоставио везу, обавестио делегата Врховног штаба и Главни штаб Србије.[38]

[38] Архив ВИИ к. 234 фасц. 1, док. бр. 2, (Књига депеша ГШ Србије).

На марш с Плачковице, преко Брегалвице, на Осоговске планине, Главни штаб Македоније и Ооoговека група крећу ноћу 9/10. јува. На Брегалвици је Косовска бригада која је била у претходници, наишла на непријатељску заседу. Косовари су без задржавања прешли у јуриш. За њима је одмах јуришала и Осма српска бригада. У краткој, али одлучној борби, две наше бригаде разбијају заседу и заробљавају велики број непријатељских војника. У овој краткотрајној борби погинуо је јуришајући пред својим Косоварима и народни херој Милан Зејчар Обрен који је у међувремену био постављен за команданта Двадесет четврте дивизије.

Прешавши Брегалницу, Осоговска група избија на јужне падине Осогова. Док су се бригаде одмарале на Пониквама, непријатељ (11. јуна) покреће своје снаге из Кочана и непримећен долази у непосредну близину њиховог логора. Уместо да чекају да их непријатељ нападне, Македонци, Јужноморавци и Косовари одмах прелазе у напад. Главни је удар извела Трећа македонска бригада којој су у разбијању непријатељског батаљона веома помогле и Осма српска и Косовска. Том приликом избачено је из строја више од 140 непријатељских војника, тј. главнина батаљона који је припадао 1. армијском пуку бугарске окупаторске војске, с једним мајором на челу.

Главни штаб Македоније и штабови бригада оценили су да би, упркос значајној победи коју су постигли, било опаено остати у Пониквама, јер се непријатељ већ спремао да избаци јаке снаге на највише врхове Осогова — Султан тепе и Лопеноке колибе. Због тога је Косовска бригада добила задатак истог дана 11. јуна да одмах крене према тим врховима.

Њени су извиђачи већ сутрадан, с Лопенских колиба, приметили како се непријатељ утврђује на Султан тепеу. Око 12 часова, са тог врха је једна група непријатеља, јачине вода, кренула према Лопену. Тај је вод сачекала Осма српска и потпуно га уништила. Према Лопену су са Султан тепеа кренуле нове непријатељеве јединице, запоседајући и Љуботен. Али за то време су и наше бригаде поселе повољне положаје, са којих су опколиле, напале и уништиле бугарске снаге

на Јбуботену и Султан тепеу. Том приликом су јединице Осоговске групе запленили и доста ратног материјала. Заплењена је и заповест команданта 5. бугарске армије из Скопља. Из ње је Главни штаб Македоније дознао да јединице распоређене око Оаогова имају задатак да по цену највећих жртава не дозволе повратак партизанским онагама из југоисточне Македоније у рејон Пчиње. Ради тога су Бугари у источној Македонији, а нарочито око Ђујешева и Страцина, концентрисали 1. армијски пук, један батаљон 54. пука, један батаљон 13. пука, делове 52. пука из Врања и 53. пука из Куманова. Главни штаб Македоније је, међутим, открившн тачан распоред и јачину бугарских јединица, успео да и из ове 'ситуације, уз минималне жртве, извуче своје јединице, да се пробије у Пчињу и СПОЈИ с македонаким, косовоким и арпским јединицама у Пчиши и на Козјаку.[39]

Напад Двадесет друге дивизије на Лесковац

Почетком јуна 1944, јединице Народноослободилачке војске Југославије у југоисточној Србији извођиле су и замашнија борбена дејства. У нападним операцијама према Копаонику, Двадесет прва дивизија је постизала изванредне успехе. Њене бригаде, формиране крајем 1943. и почетком 1944. године, испољиле су велику борбеност у окршајима с четницима Драже Михаиловића и бугарским окупаторским снагама. Значајни су били и успеси Двадесет треће дивизије. Њене бригаде — Седма и Девета — чим су преко Јужне Мораве прешле у источну Србију, напале су четничке снаге у рејону Буковика, нанеле им велике губитке и потпуно извршиле задатак који је дивизији поставио Главни штаб Србије.

Двадесет четврта дивизија НОВЈ која је почетком јуна била у фази формираша, а нарочито њена Три-

[39] Зборник, том VII, књ. 3, док. бр. 84, 88; Архив Србије, фонд ПКС бр. 590 и МОР бр. 73; извештај Главног штаба Македоније и извештај ОК Врање ПК-у Србије; изјаве учесника у тим борбама.

наеста и Петнаеста бригада, нашла се пред тешким задатком одбране Пусте реке и Радана. Процењујући да непријатељ припрема офанзиву на територији Пусте реке, Главни штаб Србије наређује 21, 22. и 23. дивизији да свака на својој територији пређе у напад како би онемогућиле непријатељеву офанзиву или му бар пореметиле планове. Двадесет другој дивизији је с тим у вези наређено да у случају непријатељске офанзиве пређе на територију Врања, Црне Траве и Лужнице, а потом, уколико то ситуација буде захтевала, продре и у источну Србију и садејствује офанзивним дејствима Двадесет треће дивизије. То наређење штаб Двадесет друге дивизије, међутим, није примио, па, разумљиво, по њему није ни могао поступити.[40]

Према замисли Главног штаба Србије, и Двадесет четврта дивизија је имала да пређе у офанзиву, али да при том избетава фронталне борбе с непријатељем. Њеној Тринаестој бригади је наређено: у случају да је нападну јаче непријатељске снаге, да буде присиљена да напусти своју територију, има да се прикључи Двадесет другој дивизији. Тада Тринаеста српска бригада још није била потпуно формирана; била је у фази попуне људством са територије Поречја и Оруглице. Дефинитивно формирање ове бригаде завршено је 13. јуна 1944.

Процена Главног штаба Србије о намерама непријатеља била је реална. Бугарске окупаторске снаге и недићевске окружене јединице убрзо оу напале Пусту реку, а делом и горњу Јабланицу. Повод за напад био је прелазак дела једног батаљона из 123. бугарског окупаторског пука на страну НОВЈ. У знак одмазде непријатељ је село Прекопчелицу, у чијој се близини бугарски батаљон прикључио јединицама НОВЈ, спалио и мносе становнике овога места одвео у логор у Лебане.

Штаб Двадесет друге дивизије који се са Десетом и Дванаестом бригадом тада затекао у рејону Поречје

[40] Архив Србије; фонд ГШС бр. 153; изјашњење команданта 22. дивизије од 22. јула 1944. године у коме се наводи да наређење Главног штаба Србије од 10. јуна није 22. дивизија примила; Зборник том I, књ. 9, док. бр. 3.

— Оруглица — Барје — Горина — Мирошевац, на време је открио офанзивне намере непријатеља и сазнао за његова дејства према Двадесет четвртој дивизији. Штаб дивизије 10. јуна самоиницијативно наређује бригадама да нападну оближње непријатељске гарнизоне и присиле непријатеља да одустане од напада које је предузео.

Између 5. и 10. јуна, у рејон Поречја је упућена 3. бугарска бригада „Георш Димитров" којом су командовали поручник Атанас Русев и др Ћира Игњатов.[41] Ту бригаду требало је уврстити у Двадесет другу дивизију да се с њеним бригадама бори против непријатеља, како би стекла борбена искуства. У заједничким акцијама са другим јединицама дивизије, та се бугарска јединица брзо прекалила и оспособила за борбена дејства.

Као што је напред речено, у рејону Поречја је 13. јуна дефинитивно завршено формирање Тринаесте бригаде Двадесет четврте дивизије. Будући да ее налазила у рејону Поречја, где и Двадесет друш дивизија, она је привремено била под команд>ом штаба те дивизије...

[41] Седамнаестог или 18. маја 1944. један батаљон 123. пешадијског пука из Лебана прешао је, по раније утврђеном плану, на страну НОВЈ у рејону села Прекопчелице. Др Ћира Игњатов, лекар овог батаљона, члан БКП, повезао се са НОП у Пустој реци и припремио прелазак бугарских војника но страну НОВЈ. У договору са поручником Русевим који је вршио дужност команданта батаљона, направљен је план преласка. За овај план знали су само бугарски војници који су били чланови БКП. Планом је предвиђено да батаљон пође у напад према Радану, а да га у рејону села Прекопчелице у заседи сачекају снаге НОВ Југославије и на тај начин уз помоћ Русева и Игњатова, читав батаљон разоружају и заробе, а да се касније политичким радом створе услови за формирање бугарске партизанске јединице. План је успео; једино је заробљавање избегла 3. чета која је била на зачељу батаљона. Око 250 војника се тако нашло у редовима НОВЈ. Политичким радом Игњатова и комуниста Бугара и чланова КПЈ, заробљени војници пристали су да се боре на нашој страни (Зборник том. 1, књ. 9, док. бр. 7 примедба бр. 5; Темпови мемоари, књ. II, страна 395). Ваенно Исторически Сборник 1969. год. (мај—јуни) бр. 3 (у даљем ВИС — 1969. год.) Софија.

Дознавши да у Лесковцу нема јачих снага окупатора и његових еателита, штаб Двадесет друге дивизије је самоиницијативно одлучио да нападне акупаторски гарнизон у том граду. Према плану напада, најважнији објекти којих се ваљало домоћи били еу: железничка станица, термоелектрана и зграда поште, телефона и телеграфа. Уништењем ових објеката хтело се онемогућити 'окупатору да искористи уређаје и погонску енершју коју су многе фабрике у граду узимале за производњу и транспорт ратног материјала. Упоредо с уништењем поменутих објеката требало је и напасти тенковску чету Немаца у еамом граду. Њеном ликвидацијом 'онемогућило би се твнковима да учествују у одбрани града, а касније и да врше испаде на слободну територију. У плану је био предвиђен и напад на село Вучје, у коме је требало онеспособити за производњу текстилну фабрику и хидроелектрану. Сем рушења и онеспоообљавања за рад поменутих објеката, нападом на Лесковац је требало постићи још један циљ: нагнати непријатеља да врати у град, ради шегове одбране, све јединице које је био покренуо против наше најмлађе (Двадесет и четврте) дивизије.

На основу оваквог плана, бригадама еу дати следећи задаци:

— Дванаеста српска је имала задатак да нападне железничку ставицу и поруши сва постројења, попали све вагоне и уништи сва материјална средства која затекне у станици; један њен батаљон је имао да поруши и оштети пругу на више места, и то на одсеку између железничких станица Ђорђева и Лесковца.

— Трећа бугарска бригада добила је задатак да нападне немачку тенковску чету која је била у близини старе цркве у Лесковцу. Правац њеног напада био је Рударска чука — Шпитаља —Скобаљића улица.

—• Задатак Тринаесте српске бригаде био је да једвим батаљовом вападне и поруши термоелектрану у насељу Подворцу на јужвој ивици града; 2. батаљоном, преко Светоилиј^ског парка и гробља, да продре до Дрвене пијаце и ту заузме зграду поште и уништи њене ПТТ-инсталације, а 3. да обезбеђује напад од Лебана.

— Десета српска бригада добила је задатак да наиадне текстилну фабрику у Вучју у којој су се налазиле бугарске окупационе енаге, јачине једне чете (150—200 војника) и да онеспособи хидроелектрану изнад самог Вучја.

Заповешћу штаба дивизије одређено је и време почетка напада: 23 часа и 30 минута 14. јуна 1944. Одмах се приступило припремама за напад. Јединице су располагале довољним количинама експлозива за рушење, а имале еу и доста мина. У готово евакој јединици било је доста борапа с овог подручја, добрих познавалаца терена, што је обезбеђивало сигурно прилажење полазним положајима за напад, а и сналажење у уличним борбама.

Штаб дивизије је имао у виду и то да су јединице удаљене од места напада и преко 20 км, па им је оставио довољно времена да тај простор савладају. Међутим, најудаљенија Тринаеста српска бригада била је и доста гломазна, неорганизована војнички, с младим и неискуоним борачким саставом. Зато је до града стигла с великим закашњењем, због чега је закаснио напад читаве дивизије. Уместо 14. јуна у 23 часа и 30 минута, Тринаеста бригада је напала 15. јуна у један час. И Дванаеста је имала заобилазну марш-руту, тако да је још више закаонила и почела напад пола сата касније од Тринаесте.

Ноћу 14/15. док еу јединице Двадееет друге дивизије нападале Лесковац, савез;нички авиони су бомбардовали Ниш. Том су приликом употребљавали и светлеће бомбе с падобранима које су за време спушташа осветљавале околну територију, па чак и град Лесковац. То је узбунило 'ОКЈгпаторе у Лесковцу. Они су се из затворених проеторија преселили у 'Склоништа. Тиме су практично олакшали јединицама наше дивизије да се домогну објеката у граду. Али је то и негативно утицало на напад Треће бугарске и Тринаесте српске бригаде, којима је то била прва борба.

Дванаеста српска бригада која је и до тада испољила високе борбене квалитете, ове ноћи је, иако је последша напала, носила напад читаве дивизије: пришла је железвичкој станици, заузела је, порушила ин-

сталације, запалила шест вагона с разном робом, две цистерне с бензином, неколико аутомобила и локомотива; потом је минирала станицу, а када је у њен рејон стигла тенковска чета Немаца, експлозијом је до темеља порушила читаву железничку станицу и све инсталације на њој.

Први батаљон Тринаесте бригаде заузео је термоелектрану и онеспособио уређаје, тако да за дуже време централа није могла производити електричну енергију. Остале снаге Тринаесте бригаде које су ишле преко Светог Илије, поколебане бомбардовањем Ниша, уз то наишле и на заседу непријатеља, застале су и нису успеле да продру у град.

Десета бригада која је имала најближе објекте напада, такође је закаснила. Она је чекала да почне напад на град, па да тада и она нападне текстилну фабрику и хидроцентралу у Вучју. Њену неодлучност искористиле су бугарске снаге тако што су на време поселе сва утврђења око текстилне фабрике, из иојих су се успешно браниле све до свануħа, не дозволивши нашој Десетој бригади да продре и заузме фабрику. Део бригаде који је имао да онеспособи хидроелектрану, извршио је задатак на време и успешно.

Мада није текао у свему онако како је то замислио и заповешћу одредио штаб дивизије, напад Двадесет друге дивизије на Лесковац може се оматрати успелим. После оног из устанич.ких дана 1941, ово је био први напад партизана на Лесковац. Он је онажно одјекнуо у граду с дугим револуционарним традицијама и у околини. За наше младе бригаде и дивизију то је био доказ њихове снаге и спремности да с успехом могу нападати и јаче непријатељеве гарнизоне. Наш је напад присилио окупатора да многе јединице које је покренуо у напад на слободне партизанске територије врати у Лесковац а и да гарнизон ојача новим бугарским и недићевоко-љотићевским онагама.

Напад на Лесковац се може оценити успелим тим пре што је у њему практички, учествовала само Дванаеста бригада, од чијег је формирања до овог крупног борбеног подухвата протекло свега 25 дана, затим што је Трећа бугарска бригада била састављена од војника

који су на 20 дана пре напада били војници бугарских окупаторских јединица и борили се против партизана и што је Тринаеста бригада формирана 13. јуна, ни 24 часа пре напада, из које је тек сваки пети војник до тада учествовао у борби.[42]

Напад на железничку станицу Грделица

Непријатељ је тешко поднео и саму чињеницу што су се партизани усудили да га нападну и у граду какав је Лесковац. Због тога немачка тевковека чета и камиони с недићевским оружаним одредом, 15. јуна у 7 часова, крећу на слободну партизанску територију. Они уепевају да продру у Вучје, да охрабре поколебани бугарски гарнизон, а затим и да прокрстаре кроз села: Брзу, Горену и Мирошевац (у којима их је напала Тринаеста бригада), да та еела попале и да се, нигде дуже не задржавајући, истог дана врате у град.

Четрнаестог јуна, баш ва дан када је Двадесет друга дивизија нападала Лесковац, Главни штаб Србије наредио јој је да пређе у општи напад на комуникацију Лесковац—Врање.

То наређење је штаб дивизије примио тек 16. јуна.[43] Тога дана дивизија је на Оруглици добила од савезника и нешто наоружања. Сем лаког пешадијског оружја и већих количина експлозива, дивизија је добила и противтенковске топове малог калибра, за које је штаб ематрао да ће јединицама добро доћи за рушење мостова, па је приступајући извршењу наређења Главног штаба Србије, баш то, рушеше железничких мостова, назвачио као главни задатак свих јединица дивизија.

[42] Врањски гласник, књ. 4, стр. 145. Зборник 1/9 док. бр. 9 и АВИИ к. 1080 фасц. 13 док. бр. 17—7. Тринаеста бригада је 3. јуна имала 150 бораца а 13. јуна 1470.

[43] Са овим наређењем је донета и наредба о промени назива дивизије. Дотле је била Друга српска, а од 11. 6. названа је 22. дивизија НОВЈ — Архив ВИИ к. 1078 1/1 док. бр. 2 (Зборник том I, књ. 9, док. бр. 9).

За главни објект напада, штаб дивизије одабрао је железничку станицу Грделица. То је била једнаоднајважнијих станица на улазу у Грделичку клисуру; налазила се на демаркационој линији у њој су се обавезно задржавали многи војни транепорти; ради замене бугарских лономотива орпоким и обрнуто, направљен је тријангл (уређај за окретање локомотива), а у непосредној 'близини, на улазу и излазу из железничке станице, била су и два гвоздена железничка моста. Рушењем ових мостова и уништењем железничке станице у Грделици и инсталација на њој, нанела би се огромна штета читавоЈ железничкој прузи Ниш — Скопље, јер би саобраћај био онемогућен за дуже време.

За напад на Грделицу, штаб дивизије је одредио Дванаесту српску и Трећу бугарску бригаду „Георги Димитров". Мост са јужне етране имала је да поруши Дванаеста српска, а мост са северне етране Трећа бугарска. Саму железничку станицу имала је да заузме Дванаеста бригада, а каеарну севернији од железничке станице, у којој је било 120—150 бугарских војника, нападала је Трећа бугарска бригада.[44] Тријангл је рушила посебна, минерска група.

За рушење мостова предвиђена су три начина. Најпре је требало гранатама из противтенковских топова ликвидирати обезбеђење мостова у бункерима, да би потом минери приступили рушешу мостова. Догоди ли се да се на овај начин не ликвидира одбрана бункера, требало је прибећи другој варијанти. Под заштитом митраљеске ватре, борци ће направити пролазе у жичаним препрекама које ,су биле пред бункерима и после тога стављањем мина са спољне стране бункера ликвидирала би се посада и сам бункер. За случај да ни овај начин не успе, предвиђена је и трећа варијанта, тј. да се после заузимања желез>ничке етанице формира посебна борбена група која би, укрцана на неку од заплењених локомотива којих је стално било на тријанглу, продрла до моста, ликвидирала обезбеђење

[44] Зборник том I књ. 9, док. бр. 9. — Извештај штаба 22. дивизије од 23. јуна 1944; Грделица у пламену револуције — Лесковац 1966. год. стр. 138—142.

у бункерима и минирала мост с којим би и једна локомотива одлетела у ваздзгх.

Десета српска бригада која није учествовала у нападу на Грделмцу, добила је задатак да обезбеди Оруглицу на којој је била савезничка војна мисија с великим материјалним средствима. Она је с 4. батаљоном посела Новков рид и Црни врх; 2. батаљоном и пратећом четом село Барје; 3. батаљон је био на Оруглици, а 1. у рејону Букова глава — Умац према Лебану. Десетој је бригади, поред тога, дат и задатак да минира путеве Лесковац—Лебане и Лесковац—Вучје.

Напад је почео тачно по плану, али је те ноћи (18/19. јуна 1944) била велика помрчина, због чега јединице нису поселе на време полазне положаје, те су закасниле и минерске групе и противтенковски топови Дванаесте српске бригаде. Мрак је негативно утицао и на дејство пт-топова на саме бункере, јер се уопште нису могли видети. Они еу на бункере дејствовали са незаклоњених положаја северно од железничке станице Грделице, па је првим митраљеским рафалом убијен нишанџија на пт-топу Дванаесте бригаде. То је унело забуну, али не и колебљивост код руководилаца напада. Одређени су минери који су пришли жичаним препрекама и почели демонтирање мина. Али су баш у том тренутку ракете из бункера осветлиле и просторију око моста и бункера и открнле нападаче. Прецизиом ватром посаде бункера су раниле двојицу наших минера. Оне су сталним дејством из митраљеза засипале осветљену просторију и потпуно онемогућиле прилазе мостовима.

На мосту јужно од железничке станице Грделице који је нападала Дванаеста бригада, ситуација је била још гора. Минерска група је потпуно закаснила и дошла је на место борбе када се обезбеђење из бункера снашло и није дозвољавало приступ мосту.

Тако су два најважнија објекта одређена за рушење остала читава. Али то није утицало на даљња дејства. Снаге одређене за заузимање саме железничке станице заузеле су је, порушиле све инсталације на њој, запленнле три локомотиве, запалиле шест вагона и једну цистерну са бензином. Да заплењене локомо-

тиве нису миниране и уништене већ употребљене за напад на мостове, затим да је Трећа бугарска бригада „Георги Димитров" прешла Мораву и напала бугарску касарну у Грделици, успех би био потпун.

Борбе Осме српске бригаде у Пчињи

Док је Двадесет друга дивизија са Десетом и Дванаестом бригадом и придодатом Тринаестом српском и Трећом бугарском „Георги Димитров", постизала запажене успехе у нападним акцијама у рејону Лесковац — Грделица, шена је Осма бригада, у саставу Осоговске борбене групе и под командом Главног штаба Македоније, наносила непријатељу велике губитке у ПЧЉИЊИ. После пробијања на Осогово, тој групи је предстојао тежак задатак да се кроз врло јак коридор непријатеља на фронту од Страцина до Ђурешева пробије на територију Пчиње и Козјака. У том пробоју ноћу 13/14. јуна, Осма бригада је на Жеравини разбила једну бугарску јединицу и отворила пролаз у Пчињу.

Али само што су стигле у Пчињу и 14. јуна почеле краткотрајни одмор у селу Пролесју јединице Осоговске групе, са Главним штабом Македоније, биле су приморане да почну нове борбе. Дознавши за намере окупатора да их опколи и нападне у том селу, Главни штаб Македоније, у договору е штабов:има бригада, доноои одлуку да ујутру рано 15. јуна, јаким снагама поседне Чупино брдо и спреман дочека окуиатора. Осма српска која је делом енага рано ујутро 15. јуна посела Чупино брдо, приметила је покрет непријатељске колоне из правца Ретки буки.

И овом приликом се Главни штаб Македоније одлучио да непријатеља надмудри испробаним тактичким поступком: допустити противнику да се приближи, а затим изненадним ударом ватре и јуришом разбити му прве делове и присилити га на одступање. Да би то постигао, командант Главног штаба је Косовској бригади наредио да поседне коту 1703, а Осмој српској коту 1532. Трећи батаљон Треће македонске, са делом

Бугарске фашистичке јединице спалиле су домове недужних сељака (јун 1944.)

Косовеке бригаде, добио је задатак да напада дуж гребена и ивицом шуме непријатељево десно крило.

Борба је трајала дуже него што се очекивало. Вођена је борба прса у преа око три часа. Непријатељ није издржао напад већ је потпуно разбијен и уз губитке од 15 мртвих и рањених војника, без топова, минобацача и других средетава која су му отета, био приморан да устукне. Тај успех је још више подигао борбеност наших јединица.

Осамнаестог јуна су бригаде Осоговске групе стигле у рејон Нови глог — Петрова гора, пошто се 8. бригади у селу Сурлици 17. јуна прикључио њен 3. батаљон. Око 9 часова оне су (Трећа македонска и Коеовска бригада) код Новог глога напале и разбиле непријатељску колону која је наишла од Светог Илије. Бугарски батаљон који је био у утврђешу у Светом Илији, одмах је кренуо према месту борбе. Његову ко-

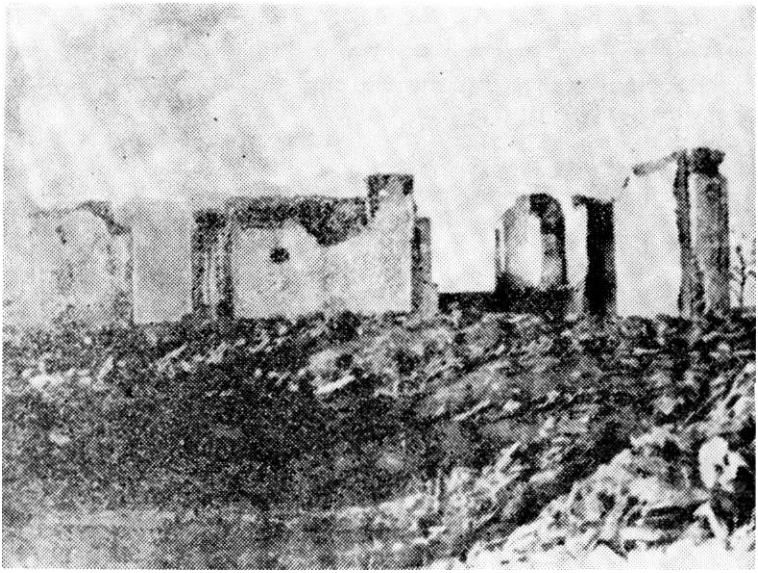

Спаљено село Свети Илија (19. VI 1943) од бугарских фашистичке војске

лону је у рејону Грамаде сачекао 3. батаљон Осме српоке бригаде, с једном четом Треће македонске, разбио је и гонио све до Светог Илије. Магла и киша помогле су непријатељу да побегне у ровове и избегне још веће губитке.

Против Осотовске групе која се вратила с југа и поновно распламсавала НОП у Пчиши и Козјаку, непријатељ покреће нове акције и нове, веома јаке снаге којима је поседао све доминантне положаје у троуглу Пчиња — Козјак — Бесна кобила. Око Осме српске, Треће македонске и Косовске бригаде које су се 19. јуна нашле на Петровој гори, непријатељ је опасао чврст обруч: Текију (коту 1537) је посео једним батаљоном бугарског 52. пешадијског пука; на Светом Илији је такође био један батаљон тог пука, у покрету према НОЕОМ Глогу и Кочури; један батаљон 3. пешадијског избио је на саму Бесну кобилу; снаге из

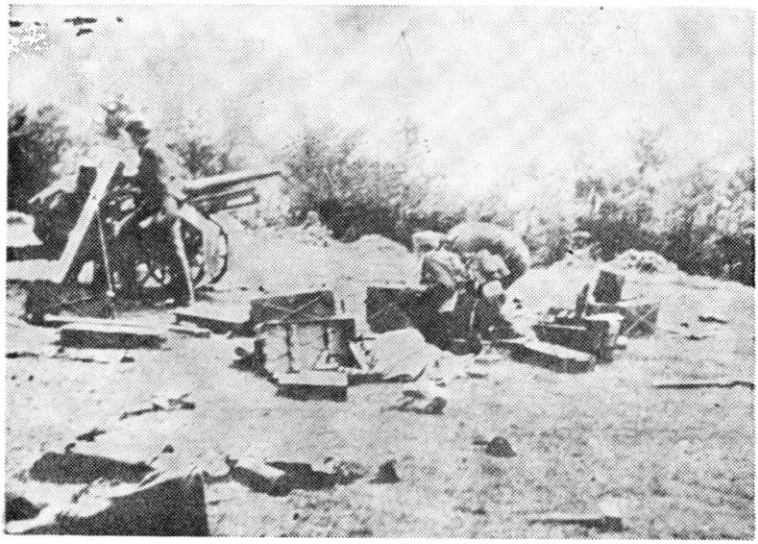

Наше јединице запленили су топ од бугарских фашиста 15. VI 194-1. на Чупином брду

Криве Паланке поселе су Чупино брдо, а 1. армијски пук и један митраљески батаљон Доганицу.

Сем прихватања борбе с иеколико пута надмоћнијим непријатељевим снагама, за бригаде Осоговске групе, окружене на Петровој гори, другог излаза није било. Повлачење према Пчињи било би веома ризично, а уколико би кренуле према Бањској реци и Црном врху, могле би доспети у окружење и доживети уништење.

Тада је одлучено да се прихвати борба, али таква у којој је требало применити изненадни удар с бока на непријатеља који се већ покренуо из рејона Текије и журио се гребеном према Петровој гори и Новом глогу. Један батаљон Треће македонске бригаде добио је задатак да поседне Гиздавац (кота 1390), и то заседа у виду потковице у коју ће непријатељ ускочити. Македонски батаљон је имао да отвори ватру тек кад прође претходница непријатеља и наиђе главнина. Оема

српска бригада која се са два батаљона налазила у Петровој гори, на ивипи шуме испод пута којим ће проћи непријатељска колона, имала је задатак да, када заседа Треће македонске отвори ватру, крене у јуриш на главнину непријатеља, не дозвољавајући му да поседне положаје и отвори Еатру. Задатак Косовске бригаде која је била у Петровој гори лево од Осме српске, био је да дејством захватт-- зачеље непријатељске колоне, те на тај начин у једном удару непријатељ буде уништен.

Такав план који је једногласно усвојен, био је веома рискантан, између осталог и због тога што су положаји Осме српске а и Косовске бригаде били по страни, испод непријатељске колоне која се делом кретала гребеном, а касније путем изнад шуме на Петровој гори. Међутим, друге алтернативе доиста није било. Једино су овакав распоред и оваква борба нудили шансу да се непријатељу нанесу губици, а бригадама створи могућност за маневар наредне ноћи.

Непријатељска колона се кретала опрезно и доста споро. Напетост која је, што се та колона више приближавала, бивала све већа, јер је најмања несмотреност могла довести партизанске бригаде и Главни штаб Македоније у тешку ситуацију, унеколико су ублажавале непријатељеве грешке, уочљиве и за обично војничко око: он није истурио бочно обезбеђење шумом.

На знак за јуриш, Осма српска и Косовска бригада и батаљон Треће македонске као лавина су се обрушили на непријатељску колону и за час је збрисали из списка борбених јединица 5. бугарске окупационе армије. Више од 100 њених војника, подофицира и официра убијено је са командантом батаљона потпуковником Димитром Поповим, а заробљено је 180. Од заробљених бугарских војника који су пришли НОВЈ формирана је чета „Раковски" и с поручником Цветаном Томовим на челу послата у бугарске партизанске јединице.

Овом борбом су завршена заједничка једномесечна дејства Треће македонске, Осме српске и Косовске бригаде. У тим борбама оне су постигле огромне ус-

пехе: убиле су 814 бугарских окупаторских војника и официра; заробиле 318; запленили 3 топа, 13 минобацача, 53 пушкомитраљеза и преко 800 пушака. Из Осме српске је погинуло 16 бораца, 21 рањен, а пет је нестало.

Борба Двадесет друге дивизије за рањенике[43]

Будући да још није био примио наређење Главног штаба Србије од 10. јуна 1944. о нападима на комуникацију Скопље — Ниш, штаб Двадесет друге српске дивизије је после напада на Грделицу повукао Дванаесту српску и Трећу бугарску бригаду у рејон Чукљеника.

У то време, а и раније, док је Двадесет друга дивизија нападала пругу и гарнизоне дуж пруге, бугарске окупаторске снаге су продужиле да нападају Двадесет четврту српску дивизију и успеле да је одбаце у рејон Добродољске и Милокосаничке реке. Ценећи новонасталу ситуацију, Главни штаб Србије је наредио нашој дивизији да уколико је непријатељ и даље буде тако уиорно нападао, пређе у рејон Куршумлије, Куршумлијске бање, Трмке и Лукова, с тим да јој ослонац за дејство буде Копаоник, одакле ће се повезати са Двадесет петом дивизијом која је у то време дејствовала према Брусу, а и са Двадесет другом.[46]

После нашег напада на Лесковац и Грделицу бугарске окупаторске снаге су откриле да се у саставу Двадесет друге српске бори и Трећа бугарска партизанска бригада, састављена од војника одбеглих из бугарских окупаторских :гарнизона; зато главне нападе окрећу према тој нашој дивизији. Око 400 бугарских војника 19. јуна врши испад из Лебана према Оруглици, избијајући код Поповца. Десета српска и Тринаеста

[45] Зборник том I, књ. 9, док. бр. 9, Архив ВИИ кут. 1054 тас. 1, док. бр. 2—15, Архив Србије ПКС бр. 692, Врањски гласник, књ. 4, стр. 147.

[4в] Зборник том I књ. 9, док. бр. 7; Зборник том I, књ. 9, док. бр. 3 и Архив Србије фонд ГШС бр. 153; Изјава команданта дивизије од 22. јула 1944.

бригада одмах иредузимају противнапад и ове бугарсхе снаге одбацују према Лебану.

Штаб Двадесет друге дивизије оценио је овај испад као припрему непријатеља за напад на Оруглицу, па је наредио Дванаестој српокој и Трећој бугарској бригади да дођу у рејон Барја. Већ еугрaдан, 20. јуна, кад је једна јака бугарска окупаторска јединица поново продрла из Лебана у рејон Марковог камена код Поповца, на коме је почела и да се утврђује, показало се да је штаб дивизије добро проценио ситуацију. Он 20. јуна прегрупише своје бригаде да би напао непријатеља који је избио на Марков камен и протерао. За извођење тог напада одређена еу три батаљона — 1, 2. Десете бригаде и 2. Дванаесте српске бригаде.

Напад је почео 21. јуна у 2 часа и трајао све до 3 часа изјутра. Батаљони оу успели да протерају непријатеља из ровова око упоришта, али га нису могли истерати из самог утврђења на Марковом камену. Кад је свануло, непријатељ је положаје наших батаљона засуо прецизном артиљеријском и минобацачком ватром и присилио наше снаге да се повуку на полазне положаје.

Процењујући да би непријатељ могао напасти положаје дивизија и са других праваца и јачим енагама, штаб Двадесет друге дивизије, у исто време кад је део јединица усмерио у напад на Марков камен, наредио је бригадама да поседну положаје за одбрану, и то:

— Дванаеста бригада положаје Вина — Барје — Умац с тежиштем одбране на правцу Барје — Магурица — Стража;

— Десета бригада положаје Бели камен — Кљајић како би затворила правац од Лебана према Оруглици;

— 1. батаљон Осме бригаде (Други врашски одред) положаје код Црцавца и Калуђерице.

Тринаеста српска бригада задржана је на положајима које је раније посела: Бувачки вис — Ђелекаре — Тупалоки вис. Са ових положаја она је контролисала комуникацију Лебане — Медвеђа. Наређено јој је да се повеже с Петнаестом бригадом у горњој Јабланици. Бугарску бригаду „Георги Димитров", штаб

дивизије је задржао у резерви у рејону Гагинца и Оруглице.

Како се и очекивало, 21. јуна бугарске окупаторске снаге крећу из рејона Лесковца према положајима Двадесет друге дивизије. Оне поседају положаје код Славујевца и Игришта и с њих артиљеријском и минобацачком ватром туку рејон одбране те наше дивизије. Дан касније Бугари из Лесковца убацују у борбу нове снаге које поседају положаје Мирошевац — Букова глава — Горина и одатле артиљеријском и минобацачком ватром туку положаје Двадесет друге дивизије. Она трпи велике губитке од артиљеријске и минобацачке ватре, а и од авиодејства. Захваћена артиљеријоком и авионском ватром, губитке трпи и болница Лесковачког војног подручја у Барју. Да би је извукао испод прецизне ватре бугарске авијације и артиљерије, штаб дивизије је пребацује на Оруглицу и предузима све да би обезбедио склоништа за тешке рањенике.[47]

На основу распореда непријатељевих јединица и њиховог дејства, штаб дивизије је оценио да ће већ 23. јуна непријатељ прећи у општи напад. Због тога је одлучио да сузи фронт одбране јединица. Тако је ноћу 22/23. јуна Врањски одред (1. батаљон Осме српске бригаде) пребацио у рејон Оруглица — Мелово; Дванаесту бригаду у рејон Бељурово — Стража — Бештица — Гагинце; а Десету у рејон Оруглица — Горња Оруглица. Тринаеста бригада је остала на својим положајима.

Дивизија се поседањем нових положаја темељно припремила за одбијање непријатељевог напада којем се надала 23. јуна. Међутим, до очекиваног напада уопште није дошло. Уместо да напада, непријатељ је ноћу 22/23. јуна напустио положаје у рејону Горина — Мирошевац — Славујевац и повукао се према Лебану. Своје снаге је задржао само на утврђеним положајима на Марковом камену код Поповца.

[47] Архив Србије фонд ГШС бр. 153 — изјава команданта 22. дивизије од 22. јула 1944.

Тај поступак противника изазвао је извесну забуну код штаба дивизије. Она је, међутим, кратко трајала. Убрзо је утврђено да су се бугарске снаге појавиле и претресле терен у рејону Шилово — Шарац — Негосавље — Црни врх — Леце. Четири непријатељска логора откривена су и близу села Слишана. Но, ни на основу тих података, како се то може закључити из извештаја који је 23. јуна поднео Главном штабу Србије, штаб Двадесет друге дивизије није одгонетнуо намере непријатеља после напуштања положаја Горина — М[1]ирошевац — Славујевац и одступања ка Лебану. Тек су каснија дејства непријатеља открила тајну, тј. да је он у том периоду, у ствари, само прегруписао снаге ради успешнијег напада на Двадесет другу дивизију. Утврдивши да се Трећа бугарска бригада ,,Георги Димитров" налази у саставу те наше дивизије, он је покренуо нападе на Двадесет четврту српску које је такође водио ради хватања одбеглих бугарских војника и припремао се за напад на Двадесет другу дивизију.[48]

Прекид напада бугарских окупаторских снага, који је трајао од 23. до 25. јуна, штаб дивизије, због слабих веза с Главним штабом Србије, није искористио за предузимање каквих-таквих мера заштите нити за склањање јединица и болнице, у којој је било 45 тешко и 46 лакше рањених бораца и етарешина,[49] у безбеднији рејон. Каквих ће га напора и коликих жртава стајати та необавештеност и извесна несналажљивост, штаб Двадесет друге дивизије ће моћи да наслути тек 25. јуна. Тога дана, рано изјутра, на читавом фронту дивизије (Гргуровци — Поповац — Мирошевац — Букова глава и од Медвеђе) појавиле су се јаке снаге непријатеља.

Прво питање на које је без оклевања ваљало наћи одговор било је: куда са толиким рањеницима? Било је јасно да у Оруглици не могу даље опстати, па је штаб дивизије одлучио да болницу пребаци у село

[48] Архив Србије — ПКС бр. 587.

[49] Архив Србије фонд ГШС бр. 148 изјава помоћника управника болнице.

Туларе у Горњој Јабланици, где је претпостављао да се налази Петнаеста бригада. Болници је за пренос и превоз тешких рањеника стављено на располагање 25 коња и 15 кола.

Истог дана, 25. јуна, болница је успела да се пребаци до села Липовице где се непотребно задржала до 26. јуна ујутру. Али тога дана рано изјутра, непријатељ је кренуо у снажан напад на читав фронт Двадесет друге српеке дивизије, са главним ударом правцем Барје—Гагинци, тј. на одсек одбране Дванаесте бригаде. Напад су снажном ватром подржавали артиљерија и минобацачи, а положаје дивизије стално су надлетали, митраљирали и бомбардовали авиони. Они су, сем тога, бацали летке којима су позивани одбегли бугарски војници да се врате у своје јединице. Уколико се бугарски војници које су, како је писало у летку, обманули комунисти и завели их на потрешан пут, врате за 24, а најкасније за 48 часова, неће бити узимани на одговорноет; у противном, не врате ли се у одређеном року, биће стављени под ратни војни суд који ће их најстрожије казнити.

Дрски напади непријатеља уз масовну подршку артиљерије и леци којима су бугарски авиони засипали читав фронт. открили су штабу дивизије непријатељеву намеру, тј. да је нападе уомерио на Двадесет другу дивизију између осталог и ради тога да би разбио бугарску бригаду „Георги Димитров".

Открившн нову концентрацију снага непријатеља, штаб Двадесет друге дивизије, да би обезбедио сигурније пребацивање болнице, упутио је Десету српску бригаду у рејон села Липоеица — Кљајић — Радојевац. Непријатељ је, међутим, дејствовао на том правцу само артиљеријом, минобацачима и авијацијом, а његове пешадијске јединице једва су стизале до Бувца. И положаје Тринаесте бригаде нападала је једино непријатељска артиљерија из рејона Медвеђе. Њих су непријатељеви авиони надлетали само повремено, а ретки су били и покрети пешадијских јединица према тим положајима.

На основу такве процене дејстава непријатеља 25. јуна, штаб дивизије је оценио да је намера његова да

Двадесет другу дивизију сабије у троугао Бела земља — Равна бања — Већа глава, и да је присили да пређе демаркациону линију и оде на Косово, што би је довело у још тежу ситуацију.

Будући да је у том троуглу, у рејону села Липовице, још увек била и болница Лесковачког војног подручја, штаб дивизије одлучује да болницу хитно пребаци у Туларе, па је, за њено обезбеђеше дао 1. батаљон Осме српске бригаде (Други врањски одред), а штабу Тринаесте бригаде 26. јуна у 9 часова и 30 минута писмено наређује: „За појачање вашег левог крила (Тупалски вис) послали емо вам Врањоки одред (240 људи). Ви морате осигурати пролаз болнице за Туларе; зато морате држати ваше положаје. Известите нас где се налази Петнаеста и остале бригаде и да ли непријатељ дејствује према њима". Штабу Тринаесте бригаде је истим тим наређењем дато „на знање": „Врањски одред мора у току ноћи да спроведе болницу у правцу Тулара, а по извршењу задатка окренуће се према непријатељу. Зато се повежите с Врањоким одредом и на оваки начин осигурајте и тај правац."[50]

Из овог наређења јасно се види да је штаб дивизије тежио да осигура што брже и безбедније пребацивање болнице ван обруча чије су се контуре назирале. У том наређењу није прецизиран правац кретања, али је он био одређен — преко Тупалског виса, Дуката (коте 821), раокршћа путева код Македонаца и даље путем за Туларе, због чега се изричито наређује одржавање по оваку цену Тупалског виса. Било је предвиђено да се пребацивање изведе ноћу 26/27. јуна.

Болница је убрзо стигла на Тупалски вис. Ту је штаб Тринаесте бригаде променио правац њеног покрета и вратио је да се преко Старе бање, Равне бање, Свирца, Врапца и Боровца пребаци у Туларе. Маршујући веома споро, болница је е обезбеђењем од два батаљона, преко 500 бораца, до јутра 27. јуна стигла до села Врапца, на самој демаркационој линији између „Велике Албаније и Недићеве Србије". Овде је њену колону засула снажном ватром албанска гранична је-

[50] Зборник том I, књ. 9, док. бр. 11.

диница са Капије (коте 1036). Готово у исто време чело болнице је наишло на бугарске снаге у селу Врапцу. Изненадна ватра с Карауле и појава Бугара у Врапцу изненадиле су штаб 1. батаљона Осме бригаде и осталу пратњу и унеле забуну у руководство батаљона и обезбеђење болнице. Оно се није снашло у новој ситуацији: настало је неорганизовано повлачење јединица, без отпора. Том приликом су албанске граничне јединице заробиле четири рањеника и пренеле их на албанску територију.

Док се болница кретала од Тупалског виса према Равној баши, штаб дивизије је сву пажњу усмерио на руковођење борбом бригада на Гагинцу, Оруглици, Кљајићу, Радојевцу и Тупалском вису. Да би што боље осигурао правац којим се кретала болница, 26. јуна је положаје Тринаесте бригаде на Тупалском вису ојачао и Трећом бугарском бригадом „Георги Димитров" и јединим топом којим је располагала.

Што је време више одмицало, непријатељ је у нападима бивао све упорнији и све је масовније примењивао артиљеријске и минобацачке нападе, од којих су бригаде имале осетне губитке. Најјача дејства је испољавао на одсеку фронта Дванаесте бригаде коју је 26. јуна, преко Оруглице, потиснуо у Горњу Оруглицу. Ситуација је захтевала да дивизија део Десете бригаде, на чијем је сектору био мањи притисак, оријентише из рејона Липовице према Оруглици за прихват Дванаесте бригаде и одбрану тог правца.

Следећег дана, 27. јуна, непријатељ је уз снажну артиљеријску, минобацачку и авиоподршку, још јачим снагама нападао положаје Дванаесте и Десете бригаде. Иако се упорно бранила, Дванаеста је била присиљена да напусти положаје на гребену Горње Оруглице и Белој земљи и да се повуче у рејон Липовице.

Избијањем у Горњу Оруглицу, бугарске снаге су остариле свој циљ да 22. дивизију НОВЈ а с њом и Трећу бугарску бригаду иабаце на демаркациону линију према „великој Албанији". И овога дана је непријатељ осетно појачао нападе и на Десету бригаду, а продором из рејона Медвеђе према Сијеринској бањи открио своју намеру да ту нашу дивизију сабије на

уски простор Липовица — Равна бања — Велика глава, где су је чекале јаке албанске добровољачке снаге „волонтари" и 4. албански пук из Гњилака под командом потпуковника Фуада Османија.

Тек у касним поподневним часовима 27. јуна, штаб дивизије дознаје шта се догодило с болницом: како јој је штаб Тринаесте бригаде самовољно променио смер, како је код села Врапца упала у клешта бугарских и албанских јединица и како нема никаквог изгледа да се пробије до Тулара. Штаб дивизије је оценио да су се у тешкој ситуацији нашле и јединице и болница, па је одлучио да се с бригадама и болницом пробије на територију Врања. Зато одмах наређује штабу Тринаесте бригаде да се ноћу 27/28. са Трећом бугарском бригадом[51] пробије из обруча, на Радан планину а Десету и Дванаесту усмерава у одбрамбена дејства на узастопним положајима. Циљ таквих дејстава је био да се све снаге благовремено одлепе од непријатеља, прикупе и припреме за ноћни марш преко демаркационе линије. Свим јединицама и болници је наређено да се прикупе северно од врха Веље главе, одакле ће кренути у пробој преко демаркационе линије.

Док су се јединице прикупљале северно од Веље главе и припремале да пређу преко демаркационе линије, у рејон Беле земље су избиле јаке бугарске снаге. Била је то нова, јака препрека дивизији да следеће ноћи преко Беле земље, Равног Дела и Трстене пређе на територију Пољанице — Врања окупирану од Бугара. Штаб дивизије је тада покушао да преговара с албанским добровољцима и граничарима не би ли им дозволили да из рејона Веље главе, Црног врха (кота 1100) и Трстене, кроз њихову окупациону зону пређу у бугарску зону.

Преговори нису успели и штаб дивизије поново је био пред дилемом шта да ради. Политички комесар дивизије је предложио да се измени ранија одлука о одласку у бугарску окупациону зону, на територију

[51] Архив Србије фонд 22. дивизије бр. 6837 — писмо штаба 22. дивизије од 27. јуна 1944.

Стрељани партизани од стране балиста у селу Огоште (јуна 1944. године)

Врања. То је мишљење прихватио и партијски руководилац дивизије, па је, упркос томе што је командант мислио друкчије, 27. јуна око 21 час, када се већ формирала колона за покрет према територији Врања, донета одлука да се промени правац покрета и да дивизија крене у село Туларе.[52]

Марш-рута којом је требало стићи до тог планинског села била је: Шушњата коса — Маровци — долина Големе реке — Равна бања — Ждрело — Свирци — Врапци — Боровац — Мркоња (Туларе). Дивизија је маршевала у два ешелона. Први је чинила Дванаеста, а други, заштитни, Десета српска бригада. Између њих су били штаб дивизије и енглеска војна мисија којима се имала придружити и болница с пратњом, али до поласка она није стигла.

[52] Архив Србије фонд ПКС бр. 692 — писмо Видоја Смиљевског у коме он као партијски руководилац дивизије, пишући ПК-у Србије 28. јуна из Тулара, каже да се бојао да дивизија иде на врањски терен због јаких непријатељских снага и због могућности осипања јединице на тој територији као што се десило са 8. српском бригадом.

Маршујући ка Туларима, дивизија је око 24 часа наишла на непријатељске снаге у Равној бањи које су јој ватром из артиљерије, минобацача и митраљеза опречиле покрет долином Големе реке, па је морала променити смер марша. Ипак у првим јутарњим часовима 28. јуна, стигла је у Врапце и Боровце и на маршевски циљ приспела без болнице. Шта се за то време с шом догађало?

Она је с целокупном својом пратњом (1. батаљоном Осме и 3. батаљоном Тринаесте бригаде) стигла тамо где јој је раније било и наређено — у рејон Веље главе. Али, тада тамо није више било ни једне јединице Двадесет друге дивизије, тј. 28. јуна у 2 часа. Стављени у ситуацију да сами одлучују о томе шта да раде, штабови двају батаљона и руководство болнице покушавају заједно с заменицима команданата и комесара Тринаесте бригаде, да преговорима приволе албанске добровољце и граничаре да им дозволе да преко шихове територије пређу на територију Врања. У томе не успевају, па одлучују да се преко „албанске" територије борбом пробију у рејон Врања. А тај правац пробоја је нудио најмање могућности за успех.

На самој граничној линији нису биле јаке непријатељске снаге. Али чим су наша два батаљона и болница зашли дубље у албанску окупациону зону, наишли су на непријатељску ватру која их је тукла са свих страна. Сматрајући да је одбрана непријатеља плитка, наши еу крекули на јуриш. И већ у првом јуришу гине заменик команданта Тринаесте бригаде Сима Стојановић. То уноси доста дезорганизованости у командовање. Команду над батаљонима преузимају два њихова штаба. Они наређују да се и даље јуриша и преводе чете у јуришима. С друге стране фронта дочекивале су их увек јаке, добро наоружане албанске јединице и наоружани добровољци. А и сам терен им није био наклоњен.

Док су се с Веље главе спуштали према селима Лајчевцу, Већој глави, Десивојцу и Полички наши су се морали кретати низ гребен и упадати у долину. Јединице су биле принуђене да се раздвајају, а то је омогућавало непријатељу да снагама са границе почне

дејства из позадине. Болница и њено обезбеђење нашли су се убрзо опкољени у Поличкој, Лајичевској и Десивојској долини међу неколико хиљада добровољаца, ојачаних 4. албанским пуком. У борби коју су прихватили и водили читавог 28. јуна, погинули су командант батаљона Тринаесте бригаде Боривоје Станковић Ћулавка, политички комесар батаљона Димитрије Јовановић и заменик политичког комесара бригаде Вукашин Алексић. Батаљон је разбијен а његови остаци заробљени и 29. јуна одведени у село Огоште.

Штаб 1. батаљона Осме бригаде, са главнином свог и делом 3. батаљона Тринаесте бригаде, међутим, продужава борбу и покушава да се преко Десивојеваца, Крајњег дела и Карачева, пробије из окружења. Разбијајући слабије непријатељске снаге, 1. батаљон до мрака избија у рејон Карачева. Следеће ноћи се про-

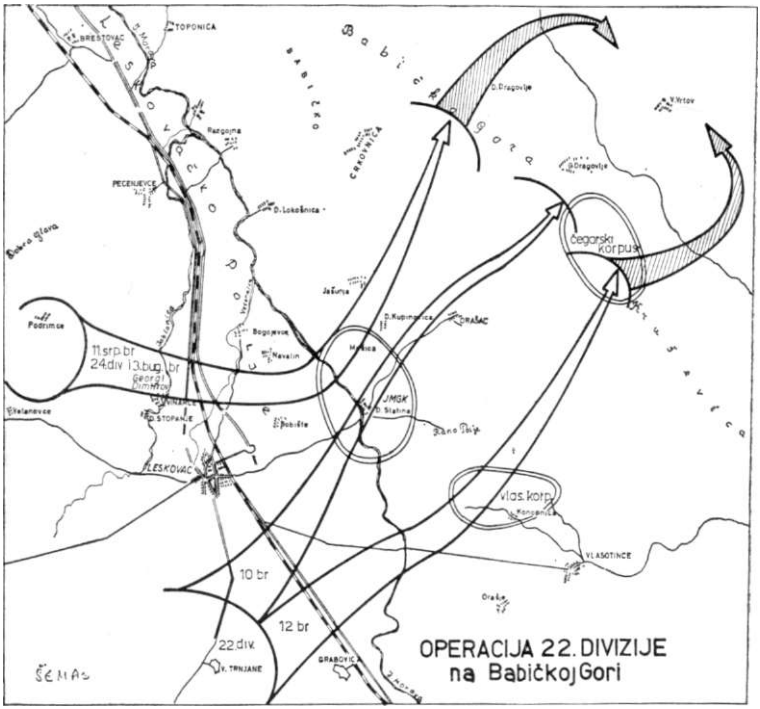

бија преко демаркациоие линије у рејон горњег Вртогоша, у бугарску окупациону зону. Поред око 130 његових бораца, с 1. батаљоном пробило се и око 50 бораца из Тринаесте бригаде. У рејону Карачева се једна мања група бораца из ове колоне одвојила од главнине и већ сутрадан, 29. јуна, заробљена је и одведена у Огоште.[53] Тога дана, и касније, групе и појединци самостално су се пробијали према територији Врања или се враћали на територију Лесковца.

Према проценама за које се не може тврдити да су потпуно тачне, у пробоју преко албанске окупационе зоне погинуло је близу 70 рањеника, 12 курсиста из болнице, 17 бораца који су радили као болничко особље, међу њима и лекар др Јеремија Жерајић, управник болнице, а доста бораца и старешина је заробљено.

Као рањеници су погинули и Гојко Ћетковић, командант батаљона из Косовске бригаде, Драгољуб Соколовић Јоца, командант батаљона у Седмој српској бригади, политички комесари и командири чета Душан Милчић Лаки, Срба Стојановић, Бошко Стојановић, Момир Стоиљковић, Борисав Цветковић, Миле Дојчиновић, Воја Стефановић, Милутин Станковић, Стамен Миленковић и други. Заробљени су рањени командири и комесари чета: Витомир Златановић Љуба, Драгољуб Анђелковић Кмет, Миодраг Николић Мија и други.[34]

[53] Архив Србије фонд ОК Врање бр. 617; Архив Југославије фонд ратних злочина бр. 657 (у пресуди Фуаду Османију команданту 4. албанског пука наводи се да је заробљено 150 бораца).

[54] Према документацији којом се располаже, у болници је било око 100 рањеника; у 1. батаљону 8. српске бригаде 240, а у батаљону 13. бригаде око 300 бораца. Поред тога било је око 35 болничара и курсиста с болницом, што укупно износи око 655 бораца. Тачних података о погибији нема нити је аутор могао да установи и поред напора које је уложио. Према списку погинулих, мали је број бораца из 22. дивизије, што говори да и борци из 1. батаљона 8. бригаде нису изгинули него су се вратили или били заробљени и касније дошли из заробљеништва. Највеће губитке у борбама на Оруглици од 26. до 27. VI имала је 12. српска бригада 22. дивизије (око 48 бораца и старешина).